

BIERNACZKY SZILÁRD

MAGYAR LÁSZLÓ SZELLEMI HAGYATÉKÁRÓL

AZ ELVÉGZETT ÉS AZ EL NEM VÉGZETT KUTATÁSI FELADATOKRÓL
– SZÜLETÉSE 200. ÉVFORDULÓJÁN

Magyar László iránt az elmúlt évtizedekben, örömkre, megnövekedett az érdeklődés. Részben többen is foglalkozni kezdtek hagyatékkal (Vajda László, Ecsedy Csaba, Krizsán László, Vajkai Zsófia, Véber Károly, Sebestyén Éva és mások). E kutatók dolgozataiban bőségesen előkerültek a klasszikus szerzők (Hunfalvy János, Thirring Gusztáv, Jankó János, Bendefy-Benda László vagy Halász Gyula) feldolgozta életrajzi adatok. Néhány klasszikusnak minősíthető életút-, illetve életmű-kivonat is készült (Szász Béla, Bánfi János, Név nélkül, Bendefy-Benda László, Németh Imre). Magyar alakja részletes említést kapott néhány összefoglaló, áttekintő jellegű tudománytörténeti vállalkozásban is (Kéz Andor Afrika-könyve, illetve Lexikona, Magyar utazók Lexikona, Krizsán László dolgozatai és könyvei stb.).

Éppen ezért nem kívánom itt újra elismételni ezeket a jól ismert, unos-untalan ugyanabban a formában közzétett adatokat a jeles magyar *autodidacta* etnológiai terepmunkás sajátos életútjáról (ő talán az első, aki magyarként afrikai nőt vett feleségül), munkásságáról, könyve, valamint hat útinaplója / beszámolója / elemzése, levelei tudományos jelentőségéről. Viszont hadd indítsam írássomat azzal a súlyos megállapítással, hogy vegyük figyelembe végre mellszélességgel: eme jeles honfitársunknak, ha igaz, azért tört kerékbe túl korán a pályafutása, mert (akár Torday Emilhez is hasonlóan) kézzel-körömmel ragaszkodott magyarságához. Portugál és angol lehetőségeket hártott el – igaz ugyan, hogy távollétében, Hunfalvy János jóvoltából, nemcsak ismertté vált a honi falak között (és részben külföldön is), hanem utóbb még az MTA tagja is lett.

Mindemellett ránk maradt csonka (hiszen második és harmadik könyve, ha igaz, halála után nem sokkal, tűzvész martaléka lett, még Angolában), mégis rendkívüli jelentőségű életműve lényegében igen sok tekintetben máig feldolgozatlan (amellett, hogy az elmúlt mintegy 150 év során több, talán számosnak is minősíthető, népszerű feldolgozás született életéről, illetve műveiből – lásd előbbi szerzői felsorolásunkat –, amelyek utazási beszámoló

jellege ezt könnyen lehetővé tette). De tekintsük át részletesebben, mit is végeztünk már el, és mi az, ami máig sem készült el, valósult meg az *oeuvre* esetében.

FILOLÓGIAI PROBLÉMÁK, NO. 1.

Magyarnak a két Hunfalvy-szerkesztette könyv előtt (illetve azok idejében) több írása (pontosabban íráskivonata) megjelent (akár sorozatokban), de ezek eredetét és hitelességét (esetleges eltéréseit a már ismertté vált változatoktól) mindeddig még senki sem ellenőrizte. Lásd:

- 1852 A-ICS (azaz: *Antunovics*) József: Magyar László utazó Afrikában, *Magyar Hírlap*, április 29. (753. szám, 3503. old.), május 2. (756. szám, 3525–3527. old.), 4. (757. szám, 3533–3534. old.), 5. (768. old., 3539–3540. old.)
- 1854 Magyar utazó Afrikában. Ifj. ANTUNOVICS József szerk. és bev. I–X., *Pesti Napló*, 215., 226., 227., 232., 234., 236, 238., 243. szám, szeptember 20-tól, I–II–III–IV–V–VI–VII–IX–X. rész (a VIII. rész láthatóan elszámozás miatt hiányzik).
- 1856 Magyar, Ladislaus Amerigo: Carta ao Governador de Benguella, sobre o interior da Africa Austral, Gambos, 21 de Março de 1853., *Boletim e Annales do Conselho Ultramarino* (Lisboa), 1856, n. 2., parte não oficial, série I., 237–240. old. (Thirring ford., magyarul, *Földrajzi Közlemények*, 1888., XVI, 333–344. old., tudástár: 5–8. old.)
- 1856 Magyar, Ladislaus, *Pester Lloyd*, 1856., 84. szám, 2. old.
- 1857 A Camm-Dzsamba és a S. Nicolau folyók közének természeti viszonyairól, 1857. június 25., portugál nyelvű kézirat, Angolai Történelmi Levéltár, Benguelai Kormányzóság Iratai, Polgári Ügyek, No. 131. (Krizsán László adata)
- 1858 Magyar László: Résumé des voyages exécutés dans l’Afrique Australe de 1849 à 1857, *Nouvelles annales de voyages de la Géographie, de l’Histoire et de l’Archéologie*, tome ~~I~~ **IV**, [sixième series – quatrième année], pp. 5–45. old., ~~129–183. old.~~ (sic)

Ezek közül előbb törölnöm kellett egy idegen nyelvű forrást (lásd: 1858-as tétel, mivel az interneten is többször megjelölt helyen, az adott 19. sz. régi francia folyóiratszámában – az első évfolyam 1855-ben jelent meg! – nem volt Magyar Lászlótól vagy róla egyetlen szó sem), utóbb gyanút fogva egy másik évfolyamban csak megtaláltam, amit kerestem. Más kérdés, hogy a második részként jelölt 129–183. old. már nem Magyar Lászlótól való (észak-afrikai törzsek bemutatása ismeretlen szerzőtől), illetve a megtalált publikáció a Petermann-féle német fordítás (1857, „Magyar László felhajózása a Kongo vagy Zaire délafrikai folyamon a fáró-szangói kataraktáig”) francia változata (Nemerkényi Zsombor egyébként a következő helyről vette a pontatlan adatot: *Santos, Maria Emilia: Nos caminhos de África. 1998. p. 515*).

Jelezzük viszont, hogy az A-ics (azaz Antunovics) és az ifj. Antunovics-féle sorozat rövidesen felkerül a Tudástárba, amelyek vélhetően közvetlenül a közreadó-gondozó ifjabb A. J. apjához érkezett (vagy az általa az Akadémián valamilyen formában hozzáférhető?) kéziratokból készültek, ahogyan ez az utóbbi sorozat bevezetőjéből sejthető. Tehát amint ifj. Antunovics Józ. (sic) írja:

„T. Szerkesztő úr! Miként ígértem, ime itt küldöm Magyar László afrikai utazása töredék leírását, nem változtatva semmit, miként az eredeti szól... A külföld bizonyosan méltólag fizette volna meg e töredék uti leírást is; a magyartól viszonyaink közt csak a lehető igényelhetjük... Magyar László dél-afrikai utazónak történetét, pár évvel ezelőtt, a »Magyar Hírlap« hasábjain közöltük, ugyanakkor adván tőle egy pár eredeti levelezést is, melyek épen eredetiségöknél fogva, nem hibázták el hatásukat megtenni az olvasó közönségre, ezuttal ugyan tőle több rendű levelek s egy napló-töredék érkezvén, nem késünk azokat is a »Pesti Napló« közönsége elé bocsátani...”

Hogy pontosítsuk a helyzetet (hiszen nem kevesebbről, mint „angolai hősnünk” legkorábbi sajtó-felbukkanásairól van szó!), említjük, hogy Krizsán (1993) szerint:

„A levelek közlését A-ics (*Antunovics*) József, Magyar László ifjúkori barátja indította el 1852-ben a »Magyar Hírlap«-ban. Ekkor került közlésre az... 1851. április 20-án kelt nagy életrajzi levél egy változata. Két évvel később ifj. *Antunovics József* név alatt jelent meg *Magyar László* Ohilából, 1853. december 25-én kelt, édesapjához írott levele. A »Budapesti Hírlap« 11. száma egy 1856. augusztus 19-én kelt levelét közölte.”

Nem tudjuk, Krizsán honnan vette, hogy a szabadkai Antunovics Magyar ifjúkori barátja volt, és azt se, a Magyar-dokumentumok hogyan jutottak Antunovics kezébe (bár a közzétett levelekhez írt bevezető kétségkívül közelebbi kapcsolatot feltételez), de lépünk tovább. Thirring közleményében (1888) megtaláljuk Magyar portugálul írott levelét magyarul. Viszont izgalmas volna megtalálni a Krizsán által emlegetett kéziratot (1857), amely talán az ő jelenleg hozzáférhetetlen hagyatékában található meg, hiszen az egy újabb darabka volna a tűz martalékává lett nagy egészből (de a leírt adatok nem sok reménnyel kecsegtetnek e tekintetben).

HUNFALVY, THIRRING, KRIZSÁN ÉS MÁSOK A MAGYAR-ÉLETMŰ KITELJESÍTÉSÉBEN

Hunfalvy János érdeme viszont elévülhetetlen, hiszen ha ő nem karolja fel Magyar műveinek kiadását, akkor talán a jeles terepmunka dokumentum(ok) örökre kiadatlanul, árnyékban marad(nak). Tegyük hozzá azonban, Hunfalvy megszerkesztette a szövegeket. És ahol Magyar nem egészen végleges mondatait csiszolhatta, ott ez el is fogadható. Helyenként azonban megváltoztatta az értelmét is a szövegnek (lásd erről: BIERNACZKY 2011, 2014), és így csak a Sebestyén Éva gondozta betűhű kiadást (2012) tekinthetjük hiteles közlésnek. Tény viszont, hogy az ugyancsak Hunfalvy tevékenységi körében megszületett német kiadással – egyébként afrikai vonatkozásban is széleskörű tájékozottsággal bíró – jeles akadémikusunk Magyarot egy csapásra bevezette a nemzetközi tudományosság világába, még ha persze a kötet angol nyelvű kiadása immár több mint 150 éve „égeti” az illetékes hazai intézmények háza táját (de erről majd később).

Magyar-ügyben érdemi előrelépés lényegében – leszámítva most Hunfalvy Magyar-életrajzát (1874), amelyet Thirring az egyetlen hiteles biográfiának tekint – éppen Thirring könyvével (1937) következett be, amelyben az életrajz és az elemzések területén (3–82, 85–121. old.) számos új adatot kapunk, új értékeléssel találkozhatunk. A kötetben az egyébként hosszú évek óta az MTA Kézirattárában (illetve a családnál?) lapuló dokumentumokat

(leveleket, kéziratokat, kiegészítve elfeledett írásművekkel) adja még közre, ezzel mintegy kiteljesítve azt, amit addig Magyarról tudhattak akkoriban. Különösen a 11 nagyobbrészt új levélnek tulajdoníthatunk fontosságot.

Magyar László életművét, mondhatni szinte megszállottan járta körbe Krizsán László (1929–2006), de ő viszont már jóval a második világháború után vált történelem-levéltárosi végzettséggel a magyar afrikai kutatások, ezen belül – Magyar László mellett – Almásy László, Torday Emil vagy a jezsuiták, Zimmermann István és Menyhárt László tudomány-történeti kitekintésű kutatójává.

Tanulmányainak egyes megállapításait (lásd pl. a Magyar-dokumentumok alapján megfogalmazott és az ún. koncentrált rabszolga-kereskedelemre / szükülő rabszolgapiacokra vonatkozó elképzelését) erős kritika alá vették hazai kutatók (nem feltétlenül megalapozottan). Ugyanakkor ő irányította rá (ugyancsak Magyar László afrikai rabszolgaságra vonatkozó adatgyűjtései alapján) a hazai kutatás figyelmét az ún. kilombo-kérdéskörre. A kilombo kifejezés Magyar idején a rabszolga-kereskedelem elől elmenekült belső-afrikai törzsi csoportok titkos táborait jelölte, ahol új, önálló, szervezett életformát alakítottak ki (jóllehet, ennek még a brazíliai néger rabszolgák körében is volt lecsapódása, sőt, már 1600 körül létrejött a brazil hátszágban egy állam az államban: *Palmares kilombó*, amelyben több mint 30 000 szökött rabszolga verődött össze).

Krizsán azonban e kérdés igen széles körben kutatott (és számos vonatkozásban felderített) történelmi-művelődéstörténeti hátterét már nem tárta fel. Jóllehet, ez azért lenne fontos, mert az nem csupán a Magyar által is feltárt és a bihéi (ki)mbundu törzsi királyság erőteljes jaga (kimbangala) múlt-tudatáig, hanem Ana de Sousa Nzinga Mbande vagy *Nzinga of Ndongo and Matamba* királynő (1582– vagy 1583–1643) alakjáig, a Ndongo és a Matamba királyság alapítójáig el- (vagy inkább vissza) vezet, akinek emléke, mint később erre utalunk, ma is él Angolában.

JAGÁK (DZSAGÁK), KILOMBO ÉS A BIHÉ-I OVIMBUNDU NÉP MÚLTJA

Saját kutatásaink alapján kell utaljunk arra, hogy a kilombo szó eredetileg a jaga (dzsaga), ill. imbangala „bandák” táborhelyeit (mbundu ’tanya’, ’táborhely’) jelölte (maga Magyar is megjegyzi, hogy a kilombo afféle kör alakú tábor). E bandák (Jan Vansina erőteljesen kritikai élű megjelölését vettük át) agresszív hajlamú fiatalokból összeverődött alkalmi csoportokat alkottak még a XVI. század második felében, okkal, ok nélkül harcokat provokáltak, gyilkoltak, fosztogattak, sőt, 1570-ben, majd utóbb is, még a portugálok alapította Kongó államot, utóbb Benguelát, sőt Luandát is megtámadták, többször feldúlták és kifosztották. E sajátos *közösségi képződményről* a leghitelesebb információ egyébként egy Andrew Battell nevű angol kalandor tengerésztől származik, aki 1590 és kb. 1610 között Angolában, majd Loango-ban tartózkodott, és igen kíváncsi lévén erre a *jaga* csoportosulásra, kb. 20 hónapot töltött el velük. Magyar Lászlót elemezve egyébként Torday is foglalkozik Battell először már 1613-ban napvilágot látott *Strange adventures*-ével (VANSINA 2007).

Csak valamivel később (lásd pl. Braziliát), a rabszolga-kereskedelem kibontakozásával fogadta be a szó szemantikája a ’rabszolga-táborhely, rabszolga-kunyhó’ jelentést. Mellesleg a már említett és az angolaiak által oly nagyra becsült, szinte a zulu Shaka mellé állított államalapító királynő, Nzinga-Mbandi (Luandában ma hatalmas szobor hirdeti jelentőségét

az ország népeinek történelmi identitástudatában) másodsorra megalapított, tartósnak bizonyuló és a portugálok által is elfogadott „országába” (Matamba) kerültek, ha igaz, az utóbb portugálok (illetve maguk a területen élő és erősebbnek bizonyuló bantu törzsek) által szétvert jagák (imbangalák) töredékei. (Ecsedy Csaba elemzéséből is kiderül már – azóta számos új tényre derült fény –, hogy a következő évszázadok gyilkos betörései a területen vélhetően inkább csak az egykor rettegett formáció miatt kötődtek össze folyamatosan a jaga-névvvel, mögöttük egy sajátos szokás, a bármely törzs új uralkodójának ún. „próbaháborúja” rejtőzhet.)

S eme erősnek hitt és tekintett népesség-csoport leszármazottainak tekintették magukat a Bihe-iek, vagyis Magyar feleségének népe (erről éppen a Magyar által körükben gyűjtött eredetmítosz lejegyzése és közreadása is tanúskodik, amelyet Ecsedy, majd Sebestyén is elemez).

A MAGYAR-ÍRÁSOK BETŰHÍV ÉS IDEGEN NYELVŰ KIADÁSÁRÓL

Ugyanakkor Krizsán László vetette fel elsőként azt, hogy Magyar műveit Hunfalvy nemcsak megszerkesztette, hanem helyenként át is írta, és célszerű lenne végre nagy utazónk-tudósunk írásműveinek betűhív kiadását megvalósítani. Utóbb két közleményemben (*Magyar Tudomány*, 2011, 2014) ezt magam is példákkal illusztrálva erőteljesen hangsúlyoztam. De engedtessek meg itt, hogy magamat idézzem Krizsán törekvései kapcsán: „Annak idején Krizsán László, még életében többször kérte tőlem, próbáljunk pályázaton támogatást nyerni ahhoz, hogy az 1859-es nagymonográfia szövegét visszaállítsa az eredeti formába (a kézirat az Akadémiai Könyvtár kéziratárában megtalálható). Ő egyébként néhány más szöveg esetében ezt a munkát el is végezte.” (Lásd: KRIZSÁN 2003 és 2004, illetve BIERNACZKY 2011, 713. old.)

Tegyük ehhez hozzá, ugyanakkor éppen Krizsán volt az, aki szorgalmazta volna (az egyébként életét Angliában leélő, mindemellett Magyar László külföldi megismertetését egy emblematisz könyvvel szolgáló Listowel Judit Kaposvárról elszármazott bárónővel összefogva) az 1859-es monográfia angol nyelvű kiadását. Mindmáig érthetetlen számomra az az akkor előállott helyzet, hogy ezt éppen az akkori évek legjelesebb és leginkább tevékeny magyar afrikanistái (Ecsedy Csaba, Füssi Nagy Géza és Sárkány Mihály) akadályozták meg azzal, hogy az Akadémiai Kiadót folyamatosan szembesítették egy kétségtelenül meglévő nagy szerkesztési gonddal: a Magyar-kötet új kiadásához mindenképpen be kellene azonosítani az általa említett, érintett, esetleg leírt, nagyszámú földrajzi hely nevét a mai megnevezésekkel. Megjegyzem, e feladat elvégzését újabban Nemerikényi Zsombor (2008) elkezdte már, hiszen a Magyar-féle helynevek egy részének értelmezését, mai megjelölését függesztette listázva doktori disszertációja végére.

Egyébként létezik Magyar könyvének egy angol fordítása, amelyet a német változatból Sir Richard Francis Burton (egyébként ugyancsak akár Livingstone-hoz vagy Stanley-hez mérhető és számos nagy fontosságú művet alkotó Afrika-utazóról és felfedezőről van szó) készített el még a XIX. század utolsó harmadában (Sebestyén Éva az én internetes felfedezésem nyomán, amint könyvében írja, szerzett is a kaliforniai San Marino-ban található Huntington Könyvtár archívumból másolatot). A fordítást egyébként akkor, ha igaz, az angol kiadók azért utasították vissza, mert az nem az eredeti, hanem a német nyelvű változatból

készült (hogy őszinte legyek, nagy sajnálatomra, hiszen egy nem tökéletes fordítás is fordítás, és az elvihette volna Magyar hírét már annak idején az angolszász országokba, különösen, hogy az angol-amerikai szerzők közül számosan nem rendelkeztek és rendelkeznek német nyelvtudással).

Mivel Krizsán László 2006-ban (lényegében dolgavégezetlenül) elhunyt, a nála jóval fiatalabb és ugyancsak évtizedek óta a Magyar-hagyatékot kutató (egyébként magas szintű portugál nyelvi ismeretekkel rendelkező) Sebestyén Éva látta végül el az évszázados halasztást elszenvető feladatot. Mi több, meglepetésül a monográfia mellett az útinaplók és a levelek egy részét is feldolgozta betűhív közreadás céljából, mégpedig a Magyar-család le származottainál (lásd: Fluck Dénes, Sas Éva) megőrzött kéziratok alapján. Ez utóbbi kötet hiányossága éppen az, hogy a családi kézirtárban nem fellelhető (csak az MTA Kézirtárban megőrzött vagy más szétszórta) levelek, dokumentumok, kisebb írások nem kerültek be Sebestyén kiadványába. Így Magyar ránk maradt írásos hagyatékának ezúttal se keletkezett teljes dokumentációja (amely melleleg a monográfiához mérhető terjedelmével lényegében duplájára növelné jeles afrikanistánk egy – újabb második – kötetben hozzáférhető és forgatható írásos hagyatékát).

Számottevő elemzések születtek 1960-tól kezdődően. Figyelmet érdemel a világhírű, bár a magyar tudományos közélet számára szinte ismeretlen, magyarságát azonban a külföldi évtizedekben is megőrző geológus professzor, Nicolas De Kun sokat idézett francia nyelvű tanulmánya, amely 1960-ban jelent meg, és amely jó források alapján tekinti át és értékeli Magyar László szerepét és jelentőségét Afrika közép-, illetve délnyugat-afrikai tájainak és népeinek felfedezésében, bár figyelmét elsősorban a korai évekre veti (a szöveget lásd egyébként immár a Tudástárban).

MAGYAR-KUTATÁSOK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Magyarul és angolul is megjelent Ecsedy Csaba alapvető dolgozata (1969 és 1984), amely viszont számos tekintetben hoz újdonságot nagy utazónk művének értékelésébe. Végig kísérvé belső-afrikai utazásait, könyvét és naplóit elemezve mutatja be, hány olyan népről ad információkat Magyar, amelyekről máig sincs más ismeretünk. Ráadásul az apósa és felesége országáról, Bihéről olyan pillanatban képes beszámolni, amikor az még érintetlen a későbbi változásoktól. Másrészt máig figyelemre méltó elmefuttatással szolgál az általunk korábban már érintett jaga (dzsaga) kérdés-komplexumról.

Kiemelkedő eredménnyel járt Fodor István nyelvészeti vállalkozása, amely lényegében egy rövid dolgozatban (1977) és főleg egy terjedelmes monográfiában (1982) öltött testet, melyek a Magyar-írásokban fellelhető kimbundu szóanyag vizsgálatát tartalmazzák a bantu nyelvek tükrében. (Melleleg Fodor rendkívül magas színvonalú, sok szempontot figyelembe vevő nyelvi-nyelvészeti elemzéseiből az derül ki, hogy Magyar László magyar nyelvi alapú fonetikai átírásai szerencsésebbeknek tűnnek, mint az angol nyelvből kiindulók!)

Krizsán László sokat foglalkozott Magyar hagyatékával: (1) igen nagy jelentőséggel bírnak az általa előásott iratok, dokumentumok; (2) elemzéseinek és ítéleteinek kiegyensúlyozott számbavétele még várat magára, de a mi magunk megítélése szerint a rabszolga-kereskedelem kapcsán végzett kutatásai jóval jelentősebbek, mint ahogyan azt eddig gondoltuk, (3) ami viszont a már említett szöveghű Magyar-szöveg kiadásait illeti, azok

magukért beszélnek. Más kérdés, hogy majd kiderül, a végleges (kanonizált) szövegformák tekintetében hogyan hasznosulnak.

Listowel Judit könyve (1983) lényegében az egyetlen olyan könyvméretű mű, amely az angol nyelvű országok számára ad információt jeles hazánkfia tetteiről és kutatási eredményeiről: mégpedig úgy, hogy egy másik hős, Livingstone mellé állítva rajzolódik elénk alakja. Külön érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy Sebestyén Évát időben jócskán megelőzve igyekezett terepen (Angolában) tájékozódni, és feltárni Magyar esetleges még létező nyomait.

Említettük Nemerkenyi Zsombor disszertációját; azóta felfedezett és több formában is közzétett erdélyi kollégájával együttműködve egy másik Magyar-térképet. Ez a Cholnoky Jenő által a XX. század elején létrehozott kolozsvári térképgyűjteményből került elő, amely számukra *eredetinek* tűnt. Utóbb Nemerkenyi felfedezte, hogy a térkép eredetije Gotha-ban található, más korabeli Afrika-térképekkel együtt, amely majd lehetővé teszi, hogy Magyar térképészeti eredményei összevethetővé váljanak korabeli kísérletekkel.

Vajkai Zsófia néhány fontos munkája érdemel még figyelmet, hiszen egykori dolgozatában angolai dokumentumokat tár fel, mi több, egy nálunk egyetemi tanulmányokat végző angolai hölgy (azóta a luandai nemzeti levéltár igazgatója), Alexandra Aparicio egy ugyancsak lényeges írását is hozzásegítette az *Ethnographia*-ban való megjelenéshez. A néhány éve az érdi Földrajzi Múzeum szervezte Magyar László-konferencián elhangzott előadásához azonban sajnos mindeddig nem tudtunk hozzájutni.

MAGYAR BEBOCSÁTÁST NYER A MAGYAR IRODALOMBA

Egy szinte hihetetlenül meglepő furcsa mozzanattal kell lezárunk (időben kissé visszalépve) a Magyar Lászlót érintő hazai reagálások sorát. Szinte minden bibliográfiában szerepel a következő adat:

HAVAS Antal

1895 *Afrikai képek. Különös tekintettel Magyar Lászlóra*, Szabadka, Krausz-Fischer Könyvnyomdájánál, 84 old.

Éppen jó 120 év óta azonban senki sem vette a fáradságot, hogy megtekintse, mit is takar ez a cím, mit tartalmaz ez a mű (persze kétségtelenül nekünk is a szabadkai könyvből kellett egy elektronikus másolatát kérnünk). Nos hát egy Arany Jánost „mímelő” elbeszélő költeményről van szó (vagy inkább versbe szedett afrikanisztikáról?), amelynek témáját a szerző részben Magyar úti beszámolóiból, könyvéből merítette, de felbukkan benne az ókori Afrika, a Szahara, a rabszolga-kereskedelem, az arabok szerepe, a kontinens sajátos népfajai, az afrikai törzsi államok, az afrikaiak vallási felfogása, fétis és bálvány, Aranypart, Asanti, Dahomey, a kereszténység és a jorubák, de a Magyar-fejezet (IV. és V. rész, 39–74. old.) után még egy Stanley-epizód is. Íme, néhány rövid részlet ízelítőül ebből a nem mindennapi kísérletből (tudomásunk szerint hasonló verses megörökítés magyar afrikanisták kapcsán csak Kittenberger Kálmán vadászatairól készült. Lásd: EVANICS Béla László: *Kittenberger* [elbeszélő költemény], 1999, szerzői magánkiadás, 32 old.):

*Aztán Kombalába ment a király elé,
Kinek eddigelé kegyét már megnyeré.
De a bemutatás nem ment olyan könnyen;
A király üzente: nagy államügyekben
Töri a fejét ma, elvárja holnapra,
Fáradjon föl akkor a királyi lakba.*

(...)

*Széles, magas kapu szolgált bejáratul
Emberkoponyákkal díszítve cudarul.*

(...)

*A kapun belül is piszkos és szűk utcák
Tették fárasztóvá kellemetlen útját
Majd ismét palánkkal bekerített térre,
A királyi tanya közelébe ére.*

*Koponyákkal volt a bejárat díszítve,
Királynak itt ilyen a diadalive.*

(...)

*A királyi küldött most visszakisérte
Magyart és szolgálait a lakóhelyére.
S mondá, estére talpon lesz mindenki,
Mert népünnepélyt fog a király rendezni.
És úgy lön; a zsángón' marimba-szó mellett
Öblös kabakokból a kimbombo nedvet
Addig szívogatták mígnem felhevültek,
Vigan kurjongattak és táncra perdültek...*

(...)

*Bihé és környéke a kimbunda nyelvet
Beszélte, amelyen könnyen értekezhet
Sok idegen néppel. Ezt hát megtanulta.
Úgy elbeszélgetett alig pár hét múlva.
Mint bármely bennszülött. Csak az fájt szívének,
Hogy a babonának nem vethetett véget.
Folyton szellemek közt él itt is a néger,
Együtt él a holtak boldog szellemével,
Kik körötte vannak, sőt be is folyhatnak
Földi dolgaikba. Ily örült fogalmak
Alkotják hitöket. Hisznek egy Istenben,
Ki semmittevésben él a föld ürében,
Mindent a jó és rossz szellemek művelnek,
S folyton harcban állnak egymással a lelkek.*

(...)

*Ozoro hercegnő apja parancsára
Magyar László előtt mint menyasszony áll.
Most látta először; egyik levelében
Az édes apjához róla ír eképen:*

*„Szép, magas termetű; fényes és fekete
Arcában ott ragyog két nagy kerek szeme.
Kissé duzzadt, vastag, rózsaszínű ajka.
Gyöngyökhöz hasonló fogait takarja.
Finom szövetekből készült bő ruháját
Cafrangos és fehér öve szorítja át.
Gordius csomóhoz hasonló tekercsbe
Van gyönggyel díszített haja tekerve.
De nyakláncán csillog Megváltónk keresztje,
(...)
E jelkép oltalma alatt keltünk egybe.
Bátor vadász nép volt a szolgálak egy része,
Kikkel többször hatolt Afrika szívébe,
Közülük leginkább említésre méltók
A bivalyvadászok azaz pakaszerők,
Kikről számos mondát őriz a kegyelet.*

(Magyar László Bihében, V. rész, 63., 65., 67–68., 69–70. old.)

FELADATAINK MAGYAR LÁSZLÓ ÉLETMŰVÉVEL

Ami mindezek után a Magyar-hagyatékkal elvégzendő feladatokat illeti, azok közül egyet már említettünk. Vagyis a monográfia mellé egybe kell gyűjtenünk nagy afrikai utazónk minden további szétszórt írását (hat útinapló, számos levél, további szórt írások, dokumentumok, iratok). Figyelembe kell vennünk az előkészítés során a korabeli idegen nyelvű közléseket is, hiszen előfordulhat, hogy azokban magyarul meg nem található részek, fejezetek lapulnak, és a leendő gyűjteményes kötetbe ezeket is fel kell majd vennünk – természetesen magyar fordításban. (Bár emlékeztetnünk kell Ecsedy Csaba igen élesen kritikus megjegyzésére: Magyar útinaplóinak Petermann-féle kivonatai szerinte gyakorlatilag teljesen használhatatlanok, és lényegében meghamisítják e fontos és máig egyedülálló értéket képviselő beszámolók kutatási értékeit – bár mi magunk ezt erős túlzásnak tartjuk.). Tény viszont, hogy mindebből (lásd az előbbieken felsoroltakat) megszülethetik Magyar második kötete (némileg pótlendő a sajnálatosan lángok martalékává lett második és harmadik könyvet). Ezt a kötetet is ki kellene adni a magyar mellett portugálul és angolul.

A monográfiával (1859) kapcsolatban ugyancsak nagy feladatok vannak hátra. Az előkészítés területén kétféle munkálat áll előttünk:

(1) A Sebestyén Éva-féle szövegű kiadás nyomában végre el kell készíteni egy véglegesen megszerkesztett változatot, eltekintve a Hunfalvy-féle módosításoktól, de kijavítva Magyar első fogalmazásból származó bizonytalanságait, pongyolaságait, itt-ott befejezetlen mondatait. Ez rendkívüli gondosságot, szakmai felkészültséget, és persze stilisztikai jártasságot igényel, az ún. kanonizált szöveg megteremtése azonban igen fontos volna. (Természetesen az útinaplók és más írások esetében is el kell majd végezni ezt az igen nagy gondosságot és sokféle megfontolást igénylő előkészítő munkát.)

(2) Össze kellene végre állítani ugyanakkor a Magyar által említett földrajzi helyek mai megnevezéseinek jegyzékét is a tervbe vett kritikai igényű kiadás megvalósításához. (Erre Nemerikényi Zsombor vagy angolai történészek-geográfusok is vállalkozhatnának.)

Ha most hirtelen a munka közepébe belevágnánk, elsőként is megállapíthatnánk, mekkora gondot okoz az, hogy Magyar könyvének, útinaplóinak (6 van belőle) és mintegy 40 fennmaradt levelének jórészt többféle kiadása van. Sebestyén Éva közlései lényegében az elsők, amelyek betűhíveknek tekinthetők (bár éppen Sebestyén említi, hogy az 1937-es Thuring-kötet átírásai is egyképpen elfogadhatók!). Mindemellett még a hiteles írásos forrásoknál is, úgy látom, fennáll egy sajátos bizonytalanság. Amennyiben maga Magyar leveleit (és vélhetően kisebb, tanulmányoknak minősíthető munkáit) több másolatban is eljuttatta Magyarországra: lásd a Magyar-leszármazottaknál lévő kéziratokat, amelyeket Sebestyén használt kiindulásul, valamint az MTA őrzött kéziratokat. És úgy tűnik, Magyar sosem pontosan másolta le saját írásait, hanem időnként változtatott rajtuk (már másolás közben).

De ha ehhez hozzátesszük, hogy a magának a monográfiának a Hunfalvy-féle változatából hány újabb közlés, átírás, kivonatolás, népszerűsítő változat (és idegen nyelvű megjelenítés) keletkezett, máris láthatjuk, milyen kaotikus a Magyar-szövegek helyzete. De hadd soroljuk itt fel csak a monográfia kapcsán a létező kiadásokat:

BÁNFI János

1892 *Magyar László utazásai és kalandjai*. Az érettebb ifjúság számára. Révai Testvérek, 300 old.

BURTON, Richard Francis Sir (1821–1890)

m. s. (a Monográfia kéziratosa angol fordítása a német változathoz) (véltetően 1879 és 1886 között keletkezett) Burton, Richard Francis, Sir, 1821–1890 (trans.). Ladislaus Magyar: His Residence in South Africa: from the German of Prof. Johann Hunfalvy by Richard F. Burton: with remarks, critical notes and comparisons with later works by Clements R. Markham, Metcalfe Collection, San Marino, CA, Huntington Könyvtár (különbözo oldalak, 3 boxban, 13 egységre bontva).

BENDEFY-BENDA, László

1934 *Magyar László. Tizenöt év Dél-Afrikában*. Budapest, 212 old.

KRIZSÁN László

1994 *A fekete földrész vándora*. Szemelvények Magyar László afrikai útleírásaiból. Válogatta és a kísérszöveget írta: Krizsán László. Budapest, Terra Print, 197 old.

NÉMETH Imre

1953 *Őserdők mélyén*. Magyar László regényes életrajza, Budapest, Móra Ifjúsági Könyvkiadó, 291 old. (2. kiadás: 1955., 305 old.)

MAGYAR László

1859 *Délafrikai utazásai 1849–57. években*. Szerk.: Hunfalvy János. Pest, Emich Gusztáv nyomtatása, XVII + 464 old. + 1 térkép + 8. tábla.

1859 *Reisen in Süd-Afrika in den Jahren 1849 bis 1857*. (szerk.) Johann Hunfalvy, Pest – Leipzig, Lauffer & Stolp, XII + 450 old. + 1 térkép + 8 tábla (új kiadása: 1973, Mendeln, Kraus Reprint)

- 1863 Ladislau Magyar's Reisen in Benguela und Bihe, in: DU CHAILLU, Paul BEL-
LONI – MAGYAR, Ladislaus – ANDERSSON, Charles John: *Afrika. III. Die
neusten Entdeckungsreisen an der Westküste Afrika's*. Bearb. von Hermann
Wagner, Leipzig, (teljes kötet terjedelme: 288 pp.), Magyar szövege: 184–268.
old. (1859-ben megjelent könyve német változatának kivonatai)
- 1863 Magyar László utazása Bihébe. Szerk.: Szász Béla In: Pákh Albert szerk.: *Ma-
gyar Ember Könyvtára*, IV. kötet, Pest, Heckenast, 143–201. old.
- 1985 *Magyar László afrikai utazásai*. Vál., szerk. és jegyz. VÉBER Károly, előszó:
Krizsán László. Budapest, Panoráma, 479 old. (Régi Magyar Utazók)
- 2012 *Magyar László utazása Dél-Afrika belsejében az 1849–1857 években*. Közre-
adja SEBESTYÉN Éva. Budapest, Balassi Kiadó – Magyar Tudományos Aka-
démia Könyvtára, 332 old. ill., + 1 térkép.

NÉV NÉLKÜL

- 1926 *Magyar László utazása a délafrikai Bihé országba*. Budapest, Pallas Irodalmi
és Nyomdai RT, 134 old.

Vagyis létezik a Hunfalvy-kiadás (1859), a belőle született Véber-féle változat bizonyos kihagyásokkal (1985), majd a (valóban) betűhív kiadás Sebestyén Éva gondozásában. Mindehhez járul egy szemelvényes kiadás (Krizsán 1994). A további szövegek, átírások, kivonatok, regényes átfogalmazások (BÁNFI 1892, Név nélkül 1926, BENDEFY-BENDA 1934, Németh 1943) viszont egyképpen Magyar eredeti közléseit (pontosabban a Hunfalvy gondozta köteteket, 1857, 1869) közvetlenül felhasználva, arra támaszkodva, azt kommentálva születtek meg. Másrészt érdemes felfigyelnünk arra, hogy Magyar monográfiája német nyelvű kiadásából készült egy terjedelmes korabeli francia kivonat is (1863), amelyet a tudománytörténet eddig ugyancsak nem vett figyelembe.

Némileg zavarosabb a helyzet az útinaplók és a levelek tekintetében. E művek esetében is adott esetben akár háromféle (sőt néha négy) közreadással és ennek megfelelő kiigazításokkal, stilizálásokkal találkozhatunk (lásd Hunfalvy, Thirring Gusztáv, Krizsán László, Sebestyén Éva – Bánfi János könyvéhez még eddig nem sikerült hozzájutnunk). Vagyis a „végleges” változatok megteremtése szinte lehetetlen akadályokba ütközik. Hogy mekkora a zűrzavar, azt a következő példákkal igyekszünk szemléltetni.

SZÖVEGVÁLTOZATOK, ZAVAROK: AZ EGYSÉGESÍTETT SZÖVEG IGÉNYE

Első példánkban az eredeti Magyar-féle szöveg és a Hunfalvy-féle átírás követhető nyomon (amely utóbbit nyilvánvalóan Benda-Bendefy is követ átíratában).

„1845. Sept 2-án a dél-amerikai republikák egyikénél (La Confederatio Argentina) mint szolgáland d. a flottánál mint hadihajóhadnagy nyertem pátentst, [...] így több viszonytárságon keresztül az ottani háborúk miatt midőn az angol és francia kombinált hadiflotta hatalmába esve, egy marciali haditörvényszék által pátensemet meghagyva számkivetésre ítéltetem. Jelenleg itt Dél-Afrikában a Calabári szultán szolgálaijában egy Schonvert mint hadnagy kommandálok.” (MAGYAR 2008, 84–85 old.)

„1845-ben sept. 2-án a délamerikai republikák egyikénél (La Confoederation Argentina) mint polgár és a flottánál mint hadi hajóhadnagy nyertem alkalmazást s azt illető patenst, hol is több viszontagságon keresztül az ottani háboruk miatt, az angol és francia flották által támogatott a ellenség hatalmába esve egy haditörvényszék által, mely patensemét ugyan meghagyta, számkivetésre íteltettem. Jelenleg itt Dél-Afrikában, a kalabári szultán szolgálatában egy shoonernek mint hadnagy parancsnoka vagyok.” (MAGYAR 1857, 11–12. old.)

Benda-Bendefy könyvéből a megfelelő részt nem idézzük, mert az megegyezik a Hunfalvy-féle változattal (1934, 7–8. old.) Nyilvánvalóbbnak tűnik felvetésünk a következő példasorban (amely egyébként ékes bizonyítéka, milyen gazdag gyűjtési adalékokkal telített Magyar egyedül fennmaradt könyve az afrikai népek szokásvilága, illetve általában néprajza tekintetében):

„Minden dél Afrikai népek véleménye szerint, senki természetes halállal nem hal meg, anélkül hogy valamely ellensége azt előbb talizmánja által nem eszközölte volna, azért mihelyt valaki meghal, azonnal annak rokonjai, és esmerősei a holtnak házában öszejönnek, hol irgalmatlan ordítással jelentik ki fájdalmaikat több ízben, nagy fenszóval kérdezzvén a megholtttul, halálának okát, ígervén azt meg boszulni. Ezen alkalommal több ökröket levágnak, és nagy mennyiségű hela italt készítenek a halotti torra, amelyet több napokon és éjjeleken keresztül, táncsal, és a törpeségnek minden nemével ünnepelnek. Ennek végével a holtat egy friss ökörbörbe burkolva, közönségesen egy út mellett földbe ásott sírba eltemetik, amelyet befedve a sír halomra több marhacsontokat és szarvakat tesznek. Mely megtörténvén, a holtnak közelebbi rokonai, a jóslóhoz mennek, annak halála okozóját megtudandó.

A jósló külömbféle titkos értelmű ceremónia után kijegyzi ezt vagy a mást, mint okozóját a halálnak, melyre a panaszlók, azt azonnal a főnök eleibe citálják, az esküitalra (bulongo) ezen babonaceremónia ekképpen történik: A vádló és vádlott sok újság kíváncsiaktul körülvéve, és egymásnak szemközt ülve, a jósló mindegyiknek kezében, egy ökörszarvbul készült poharat ad, töltve hela itallal, amidón a jósló több vad ugrásokkal, kezében egy bőrbül készült zacskót tartva, ekképpen beszél: „Aki vétkes most még üdeje van, azt vallja meg, mert ha porombul csak egy szikrát is italába teszek, azonnal meghal.” Amelyet háromszor ismételvén végre a zacskobul mind a kettejek poharába, egykalánnyi fehér színű port kever, a melyet azok, megiván, mintegy 20 minutok múlva egyike közülük a megmérgezés minden jelével küszködik a halállal, amidón a másik nyugodtan veszi barátjai örvendezését, megszabadultán.” (MAGYAR 2008, 70–71. old.)

„Az afrikai népek véleménye szerint: senki természetes halállal nem hal meg a nélkül, hogy valamely ellensége azt előbb talizmánja által nem eszközölte volna; azért mihelyest valaki meghal, annak rokonai és ismerősei a holtnak házában öszejönnek, hol irgalmatlan ordítással jelentik ki fájdalmokat, több ízben nagy fenszóval kérdezzvén a megholtttól halálának okát, ígervén azt megboszulni. Ezen alkalommal több ökröket levágnak és nagy mennyiségű hela-italt készítenek a halotti torra, a melyet több napokon és éjszakákon keresztül táncsal és a törpeségnek minden nemével üllenek meg. Ennek végével a holtat egy fris ökörbörbe burkolva, közönségesen egy út mellé földbe ásott sírba temetik, a melyet befedve, a sírhalomra sok marha csontokat és szarvakat tesznek, mi megtörténvén a holtnak közelebbi rokonai a jóslóhoz mennek, annak halála okozóját megtudandók. A jósló ekkor különféle

titkos értelmű ceremóniák után kijegyzi a volt halál okozóját, rendesen kire vagy ő, vagy az illető rokonok haragusznak, s ezt azonnal a főnök elibe idézik az ugynevezett eskü-italra (bulongo), mely babonás ceremónia ekképen történik.

A vádló és vádlott sok ujság-kiváncsiaktól körülvéve és egymásnak szemközt ülve, mindegyik kezében egy-egy ökörszarvból készült poharat tart, melybe a jósló hela-italt tölt. Ekkor ugyanez több ugrásokkal, kezében egy bőrből készült zacskót tartva ekképen beszél:

– A ki vétkes, míg ideje van, vallja meg, mert ha poromból csak egy szikrát teszek az italba, azonnal meghal.

Ezt háromszor ismételvén, végre a zacskóból mind-a kettejük poharába egy kalánnyi fehér színű port kever, a melyet azok megiván, mintegy 20 percz mulva az egyik a megmérgezés minden jelével küzködik, míg a másik nyugodtan veszi barátjai örvendezését szerencsés megszabadulása fölött.” (MAGYAR 1857, 73–74. old.)

„...Amikor ugyanis az elhunyt rokonai ismét elmennek hozzá, hogy megkérdezzék a halál oka felől, a kimbanda kedve szerint valamelyik előre fogja, rendesen azonban az elhunytak a másvilágon lévő kiluluját (meg holtak lelkei) okozza a halál bekövetkezésével. Hogy a kilulu haragja ki ne terjedjen az élő rokonokra is, szükségesnek tartja, hogy újabb áldozattal kérleljék meg, amit az elhunyt rokonsága igyekszik minél előbb teljesíteni.

A holttestet a közeli rokonok az elhunytak legjobb szöveteibe burkolják és három teljes napig a házban tartják, ahol egy sereg vénasszony szüntelen jajgatással siratja. A szabad ég alatt nagy dözöléssel megülik a halotti tort, melynek végén felszólítják a halottat, hogy tudassa velük halála okát, mivel ők maguk semmi rosszat nem tettek vele. Végül gyékénybe takarják a holttestet és az erdőben sirba teszik. A sírdombra az elhunyt házi edényeiből néhányat és több ökörszarvat raknak.” (BENDEFY-BENDA 1935, 41. old.)

A Véber Károly által közreadott változat (1985, 366–367. old.) a Hunfalvy-féle szöveget hozza, legfeljebb apró helyesírási korrekciókat vélünk benne felfedezni (pl. fris – friss, ugynevezett – úgynevezett, ceremónia – ceremónia stb.) De hadd folytassuk a Krizsán által közreadott változattal:

„Minden dél Afrikai népek véleménye szerint, senki természetes halállal nem hal meg, a nélkül, hogy valamely ellensége azt előbb talizmánya által nem eszközülte volna, azért mihelyt valaki meg hal, azonnal annak rokonyai, és esmerősei a holtak házában öszve jönnek, hol irgalmatlan ordítással jelentik ki fájdalmaikat több ízben, nagy fent szóval kérdezvén a meg holtul, halálának okát, ígervén azt meg boszulni. – Ezen alkalommal több ökröket levágnak, és nagy menyiségű hela italt készítenek a halotti torra, a melyett több napokon, és éjjeleken keresztül, tánczal, és a törpeségnek minden nemével ünnepelnek. Ennek végével a holtat, egy fris ökör bőrbe burkolva, közönségesen egy ut mellett földbe ásott sirba eltemetik, a melyet befedve, a sir halomra több marha csontokat, és szarvakat tesznek. Mely meg történvén, a holtak közelebbi rokonai, a joslohoz mennek, annak halála okozóját meg tudando.

A joslo külömbféle titkos értelmű czeremónia utánn ki jegyzi, ezt vagy amazt, mint okozóját a halálnak, melyre a panaszkok, azt azonnal a főnök elejbe citálják, az eskü itala (Bulongo) ezen babona ceremónia eképpen történik: A vádlo és vádlott sok ujság kiváncsiaktul körül véve, és egymásnak szemközt ülve, a joslo mindegyiknek kezében, egy ökör szarvbul készült poharat ad, töltve hela itallal, a midön a joslo több vad ugrásokkal, kezében

egy bőrből készült zatskot tartva, e keppen beszél: A ki vétkes most még üdeje van, azt valyja meg, mert ha porombul csak egy szikrát is italába teszek, azonnal meg hal a melyet háromszor ismételvén végre a zatskobul mind a kettejek poharába, egy kalányi fehér színű port kever, a melyet azok, meg iván, mintegy 20 minutok mulva, egyike közüllők a meg mérgezés minden jelével küszködik a halállal, a midőn a másik nyugodtan veszi barátyai örvendezését, meg szabadultán.” (KRIZSÁN 2004, 85–86. old.)

Úgy tűnik, ez a példasor különösen nagyszámú tanulással szolgál:

(1) Aligha kell külön elemezni, mennyiben más Hunfalvy szövegváltozata, mint a Sebestyén-féle átirat. Mégis külön felhívjuk a figyelmet a következő helyre (ezúttal Krizsán változatát tekintve betűhív szövegnek), ahol pl. Magyar természetesen helyes etnológiai alapállásból nem minősíti egy olyan vallástudományi kifejezéssel az általa feltárt és a hagyományos törzsi közösségeket Afrika-szerte oly jellemző szokást, viszont Hunfalvy bevezet egy csak az európai néphagyomány területén használatos kifejezést (babonás!):

(A) „A joslo külömbféle titkos értelmű czeremonia utánn ki jegyzi, ezt vagy amaz, mint okozóját a halálnak, melyre a panaszlok, azt azonnal a főnök elejbe citálják, az eskü italra (Bulongo) ezen babona czeremonia eképpen történik...” (KRIZSÁN 2004....)

(B) „A jósló ekkor különféle titkos értelmű czeremoniák után kijegyzi *a volt halál okozóját, rendesen kire vagy ő, vagy az illető rokonok haragusznak*, s ezt azonnal a főnök elibe idézik *az ugynevezett* eskü-italra (bulongo), mely *babonás* czeremonia ekképpen történik.” (MAGYAR 1857)

(2) Másrészt azt kell észrevennünk, hogy minden valószínűség szerint (bár e tanulmány szerzője az eredeti kéziratot nem vette a kezébe), a betűhív kiadás Krizsántól, nem Sebestyéntől származik. Sebestyén finoman-óvatosan elindult egy olyan szerkesztési munkálkodás útján, ami persze a végre kanonizálnak tekinthető változat megteremtéséig vezet el, de az eredeti szöveg-arculatot Krizsán adja vissza teljes hűséggel (beleértve azt, hogy még a régies helyesírás minden mozzanatát is megtartotta).

(3) Tanulságos Bendefy-Benda átirata, mivel az egyrészt a szokásleírás több mozzanatát elhagyja (nem túl szerencsésen), másként kiszínezi az eredetit (mellesleg az eredetiben szó sincs a kilulu-ról, vagyis a holtak lelkéről): „A holttestet... az elhunytak *legjobb szöveiteibe* (azaz: ökörbőrbe) burkolják és *három* (azaz: több) napig... a házban (nincs Magyar-nál megjelölve, hol – mit jelent Afrikában a ház?) tartják, ahol egy sereg vénasszony (= azaz rokonjai, esmerősei)... *siratja*. A szabad ég alatt nagy *dözsöléssel* (= azaz: tánczal és a törpeségnek minden nemével) megülik a halotti tort... Végül *gyékénybe* (? , lásd előbb) takarják a holttestet és az *erdőben* (= azaz az út mellett) sírba teszik. A sírdombra az elhunyt *házi edényeiből néhányat és több ökörszarvat* (= azaz csakis marhacsontokat és marhaszarvat, amely állat húsát feltehetően a toron elfogyasztották) raknak.” – Elemzésünkkel azt akartuk bizonyítani, hogy a *kivonatolás* ismert technikája volt már a XIX. századnak is, mint az ismeretközlés, új információ széles körű gyors közzétételének módszere (vagy ha adott terjedelmes mű fordítására nem nyílik lehetőség), nem volna szabad azonban olyan (mi több, európaizáló) kiszínezéseket végrehajtani, amelyek eltorzítják az eredeti szerző által sokkal pontosabban leírt tény, jelenséget, esetünkben néprajzi szokást, különösen, hogy így szinte elvész az eredeti szerző által napvilágra hozott ismeret igazi értelme és ezzel értelmezhetősége is.

Utolsó példánk hasonlóképpen tanulságosnak tűnik (Magyar itt az érkezésének, majd elete végső korszakának helyszínéről ír le jellemző sorokat):

„...azért a városban közönségesen uralkodo pusztá csendet, csak a belföldről, megérkező kissebb nagyobb karavánok jelenléte szakasztja meg üdörül üdöre, kik, magokkal, az eladásra hozott, elefánt csont=marfim=viaszk=céra=Kopálgoma=Kokoto=és Urzella áru czikkekkal egyesítik ki, a jelenleg már silány Bengueliai külkereskedést, de a mely néhány evekkel ezelőtt nagy számu rabszolgakkal nevelve felette nagy értékű volt.

Ha a napközben uralkodo pusztá csend, meglepő leend, a vidám külsejű várost először megpillanto jövevénynek az, az, estvéli nyoltz, és kilencz orak között borzasztóvá leszen, a midön a tökéletes setétségbe burkolt utzák rendesen, minden Emberi lénytül elhagyva, csak a prédát kereső hiennák, és sakályok, fület borzasztó ordításai hangzanak el azokon keresztül, melyek a tengeriül jövő szél zugásába keveredve, az inkább valamely, Egyiptomi régi necropolis, mint élő emberi lénytül lakott városhoz hasonlít.” (SEBESTYÉN 2012, 73–74. old.)

„Azért a városban közönségesen pusztá csend uralkodik, s ezt csak időről időre a belföldről érkező kisebb nagyobb karavánok szakasztják meg, melyek az eladásra magokkal hozott árucikkekkal, milyenek az elefántcsont (marfira), viasz (cera), kopálméza (kokoto) és festőmoh (urzella), a benguelai külkereskedést még némileg fölélesztik. Azelőtt ez a nagy számmal kivitt rabszolgáknál fogva nagy értékű volt, de most már igen csekély és jelentéktelen.

Ha a napközben uralkodó síri csenden a jövevény, ki a vidám külsejű várost először látja, erősen megdöbben, tehát estve a nyolc és kilenc óra között tökéletes sötétségbe borult városon *el fog szörnyükdni: sehol emberi lényt nem lát*, mind elhagyta az utcákat, melyeken csak a prédát kereső hiennák és sakálok *fülhasító* ordításai s a tenger felől fúvó szél üvöltései hangzanak el; *azt gondolná*: valami egyiptomi nekropolisba (holtak városa), nem pedig élő emberektől lakott városba érkezett.” (MAGYAR 1859, 8. old.)

„Régebbi neve Bahia des vacas (Tehénöböl), vagy Bahia de Santo Antonio (Sz. Antal öböl) volt. Az ugyancsak Benguela nevű kerület fővárosa és a portugallus kormányzó székhelye. Csinos többemeletes cseréppel fedett házai jó benyomást keltenek. Legszebb épületei a kéttornyú templom, a kormányzó palotája, a vámház, városház és a nagyobb magánlakások. Az utcák szélesek és egyenesek, derékszögben metszik egymást és bár nincsenek kikövezve, tiszták és rendesek. Kétoldalt incendéra és akazsufák szegélyezik az utcákat. Kellemes árnyékuk mellett nagyban hozzájárulnak a város szépítéséhez.

A rabszolga-kereskedés eltörlése óta tetemesen csökkent ugyan a város lakossága, de igen sok előny is származott belőle a városra nézve. Még a halandóság is kevesbedett a hasznos intézmények, a naponta emelkedő közművelődés és a rendőrségi intézkedések következtében. Azelőtt a Brazíliából érkező hajók számára ezrével tartották itt készenlétben a megvásárolt rabszolgákat. A szerencsétlenek között mindennapos vendég volt a halál, a nyereszkeskedő kereskedők pedig még annyi fáradságot sem vettek maguknak, hogy a halottak elföldeléséről gondoskodtak volna. Egyszerűen kihordatták őket a városon kívülre, a ragadozók zsákmányául. Az éjszaka előbújó sakálok és hiennák a város utcáin hurcolták keresztül a holttestek széttepett darabjait. A mindenfelé szétszórt, rothadó hullarészek megrontották

a város levegőjét. A ragadozók szemetelensége miatt napszállta után senki sem igen merészkedett az utcára.” (BENDA-BENDEFY 1934, 30–31. old.)

A rabszolga-kereskedelem koncentrálódása gyökeresen megváltoztatta az angolai partvidék és mögöttes területeinek gazdasági és politikai viszonyait. A korábban virágzó tengerparti kereskedelmi központok – attól kezdve, hogy a rabszolgapiacok a belső területekre települtek – hanyatlásnak indultak. Egyik ilyen jelentőségét veszített városról, Bengueláról Magyar ekként ír:

„...a városban közönségesen pusztaság uralkodik, s ezt csak időről időre a belföldről érkező kisebb karavánok szakaszják meg, melyek az eladásra magukkal hozott árucikkkel, milyenek az elefántcsont, viasz, kopálmézga és festőmoh, a benguelai külkereskedelmet még némileg fölélesztik. Azelőtt ez a nagy számmal kivitt rabszolgáknál fogva nagy értékű volt, de most már igen csekély és jelentéktelen.

Ha a napközben uralkodó síri csenden a jövevény... erősen megdöbben... estve a nyolc és kilenc óra között tökéletes sötétségbe borult városban el fog szörnyülni: sehol emberi lényt nem lát, mind elhagyta az utcákat, melyeken csak a prédát kereső hiénák és sakálok fülhasító ordításai és a tenger felől fúvó szél üvöltései hangzanak el, azt gondolná: valami egyiptomi nekropoliszba (holtak városa), nem pedig élő emberektől lakott városba érkezett.” (KRIZSÁN 1983, 116–117. old.)

„Azért a városban közönségesen pusztaság uralkodik, s ezt csak időről időre a belföldről érkező kisebb nagyobb karavánok szakaszják meg, melyek az eladásra magokkal hozott árucikkkel, milyenek az elefántcsont (marúm), viasz (cera), kopálmézga (kokoto) és festőmoh (urzella), a benguela’ külkereskedést még némileg fölélesztik. Azelőtt ez a nagy számmal kivitt rabszolgáknál fogva nagy értékű volt, de most már igen csekély és jelentéktelen.

Ha a napközben uralkodó síri csenden a jövevény, ki a vidám külsejű várost először látja, erősen megdöbben, tehát estve a nyolc és kilenc óra között tökéletes sötétségbe borult városban el fog szörnyülni: sehol emberi lényt nem lát, mind elhagyta az utcákat, melyeken csak a prédát kereső hiénák és sakálok fülhasító ordításai, s a tenger felől fúvó szél üvöltései hangzanak el; azt gondolná: valami egyiptomi nekropoliszba (holtak városa), nem pedig élő emberektől lakott városba érkezett.” (VÉBER 1985, 57–58. old.)

Világosan látszik, hogy Sebestyén a monográfia esetében valósította meg a teljesen pontos betűhív kiadást, míg ezúttal a Krizsán-idézet a szerkesztett (igaz, hogy a Magyar-ról írott kismonográfia esetében a cél nyilvánvalóan nem az volt, hogy a nagy utazó tudósunktól idézett szövegrészek betűhívek legyenek). A Hunfalvy szerkesztette első kiadásból (1859) vett idézetben a szócserekkkel végzett erőteljesebb átfogalmazásokat a könnyebb érthetőség érdekében megdöntöttük (kurzív). A Benda-Bendefy-idézetben ismét nyomon követhetjük a nem mindig szerencsés átírási értelmezés következményeit. Véber esetében ezúttal is jól érzékelhető a Hunfalvy-féle kiadás hatása. Ő ezúttal teljesen az eredeti kiadást reprodukálja.

Ezeket a szövegváltozat-összevető példákat követően végső tanulságul annyit levonhatunk, hogy nincs más megoldás, mégiscsak a két eredeti kéziratokat tartalmazó archívumig (MTA Kézirattára, valamint a családi archívum) kell visszanyúlnunk, még ha olyan szövegek esetében, amelyek mindkét helyen megvannak, és eltérések mutatkoznak, akkor

a kritikai kiadás módszerét kell alkalmaznunk. Egyiket alapszövegnek tekinteni, a másik eltérő részeit pedig lábjegyzetben vagy függelékben közzé tenni.

A KALABARI-DILEMMA

Szükséges volna kritikusan szembenézni ugyanakkor azzal a hiátussal, amely a Magyar Amerikából Afrikába kerülése közötti két évet illeti, ugyanis az a bizonyos dél-nigériai, kalabári király és országa egész pontosan mindmáig beazonosíthatatlan, megtalálhatatlan. Amint saját maga írja:

„Angol, francia és éjszak-amerikai hadi-flottáknál buenosayresi patenslevelemmel rang-kisebbités nélkül szolgálatra nem számíthatók, lóról számárra ülni nem tartam jónak, azért Afrika nyugoti partjaira hajóztam, hol a kalabári néger király Trudodati Dalaber Almanzor flottillájánál mint parancsnok szolgálatot vettem s itt csaknem két esztendeig az említett fekete felségnek egész meglegedésével maradtam.” (MAGYAR: *Délafrikai levelei* 1857, 15. old.)

Monográfiája első fejezetében ugyanerről így ír:

„...végre az ismét felébredt tett- és újságvágytól ösztönöztetve, Afrika nyugati partjaira hajózok. Két évig azok hosszában a parti hajózással foglalatoskodám, s ezalatt némely ismereteket szerzek magamnak a partvidékek fekvéséről, természeti viszonyairól, s az azokat lakó népekről. De a mostoha éghajlat egészségemet annyira megrongálá, hogy csak más égalj alatt remélhetém helyreállíthatni, miért is 15 fokot délre hajózván, 1848 dec. 9-dikén a Benguelai öbölben vetek horgonyt.” (MAGYAR 1859, 1. old.)

Legyünk őszinték, négy szemközi szakmai konzultációkból kiderül, hogy illetékes kutatók felvetik, esetleg egy nem létező epizódról van szó, amely ma már kevésbé érthető okoknál fogva épült be jeles utazónk életrajzába. Mások váltig amellet kardoskodnak, hogy a kalabári királyságot délebbre, Kamerunban kellene keresni. Én magam úgy gondolom, hogy ha Magyar valóban volt egy ilyen közelebbről meg nem határozható királyi szolgálatban két évig, talán a rabszolga-kereskedelmi korabeli „zajlások” mentén és kapcsán került bele egy ilyen kapcsolati hálóba. És ne feledjük, még a Wikipedia is ismer egy dél-kelet-nigériai kalabári királyságot, amelynek kalabari népessége minden bizonnyal a idzso (ijaw) nyelvi csoport körébe tartozik, mégpedig valahol a nagy létszámú ibo népesség által lefedett területek körzetében. Más kérdés, hogy az eme ténylegesen létezőnek minősíthető formáció királyi dinasztiája, pontosabban annak több királya által viselt neve (Amachree I, talán 1790) nem hozható össze a Magyar által emlegetett szultán nevével, bár, az említett királyi dinasztia-név halovány XVIII. sz.-i kezdeteket követően csak 1863 után (Amachree III) bukkan fel ismét.

Nemrégiben fedeztük fel Roma Mildner-Spindler (1996) alaposnak látszó tanulmányát, amely ugyan nem oldja fel a bizonytalanságot, ugyanakkor néhány saját sejtésünket megerősítő adalékkal, megállapítással szolgál, már amennyiben azt a bizonyos Kalabari királyságot mi magunk is a kelet-nigériai (egyébként a nagy lélekszámú igbo területek körzetébe

tartozó) idzso (Ijaw) part-menti és az európaiakkal kereskedést folytató törzsi uralmi formációk tájékán kerestük:

„...a következő évben (1847) elhagyta Brazíliát, hogy ismét Nyugat-Afrikába menjen. (24) Közel két évre itt lépett, ahogy később azt írta, a „Kalabári fekete király” szolgálatába, mint a flottilla parancsnoka. (25)

Bár Magyar soha nem írta le a nyugat-afrikai partvidék hollétét, feltételezhető, hogy az Elem Kalabari (New Calabar, másként Owome) volt. Bonny (Ubani), Okrika és Brass (Nembe) mellett az Iidzsók (Ijaw) kicsi kereskedő államainak számítottak, amelyek a Niger folyó keleti deltájában keletkeztek. Gazdasági és politikai struktúráikat, amelyek a 19. században az úgynevezett „Házak” rendszerén (más néven „Kanu házak”) alapult, nagyjából az európaiakkal való kereskedelemhez igazították... ezek a „házak”, amelyek többnyire rokonsági csoportokból formálódtak, mindenekelőtt „kompakt és jól szervezett kereskedelmi és harci testületeknek” számítottak. (26) A „kanu-ház” jelentősége elsősorban katonai kontingensének nagyságától függött, vagyis azon kanuk számától, amelyeket elfoglalhattak, és háborús esetekben birtokolhattak. Kalabariban egy ilyen Kanu-ban 30 és 50, a régebbi források szerint viszont 60 és 80 között volt a fegyveres férfiak száma. Feltehetően – Listowellel együtt itt utalhatunk Magyar elérhetetlen leveleire – 120 lehetett ezeknek a kanuknak a száma, vagyis a kis állam viszonylag jelentős katonai potenciállal rendelkezett. Nehéz elképzelni azonban, hogy egy európai vezette ezt a flottillát a szomszédos államokkal fennálló háborús konfliktusok parancsnokaként. (27) Magyar László Kalabariban teljesített szolgálatát ezért teljes mértékben tisztázatlannak kell tekintenünk. A „Trudodati Dalaber Almanzor” kijelölt uralkodó, akinek nevét nem lehet biztonságosan beazonosítani, sok spekulációhoz vezetett. A „delta államok” (írott) genealógiáiban felsorolt uralkodók közül egy sem azonosítható vele. A legmagasabb tisztséget Kalabariban (amanyanabo), amikor Magyar ott tartózkodott, Karibo (Amakiri III.) töltötte be...” (MILDNER-SPINDLER 1996, 111–112. old.)

Mildner-Spindler egyébként emez összefoglaló áttekintését követően hivatkozik a Magyar-monográfia első oldalán található sokszor idézett, rövid visszaemlékezésre, mely szerint:

„...végre az ismét felébredt tett- és újságvágytól ösztönöztetve, Afrika nyugati partjaira hajózkok. Két évig azok hosszában a parti hajózással foglalatostkodám, s ezalatt némely ismereteket szerzek magamnak a part vidékek fekvéséről, természeti viszonyairól, s az azokat lakó népekről. De a mostoha éghajlat egészségemet annyira megrongálá, hogy csak más égalj alatt remélhetem helyreállíthatni, miért is 15 fokot délre hajózván, 1848 dec. 9-dikén a Benguelai öbölben vetek horgonyt.” (MAGYAR 1859, 1. old.)

Más kérdés persze, hogy egyszer s mindenkorra tisztáznunk kell a Kalabari-dilemma egy fontos mozzanatát. Magyarnek az ún. *Éltem rövid kivonata* esetében ugyanis, megítélésem szerint, a megfogalmazás kissé félrevezető. Magyar a következőket írja:

„– Angol, francia és éjszak-amerikai hadi-flottáknál buenos-ayresi patenslevelemmel, rang-kisebbités nélkül szolgálatra nem számíthaték, lóról számárra ülni nem tartám jónak, azért Afrika nyugati partjaira hajóztam, hol a Kalabári néger király *Trudodati Dalaber Almanzor flottillájánál mint parancsnok szolgálatot vettem* s itt csaknem két esztendeig

az említett fekete felségnek egész megelégedésével maradtam, míg végre egészségem anynyira megrongáltatott, az öldöklő klíma befolyása miatt, hogy itt tovább maradni, életem bizonyos veszte miatt lehetetlen vala; azért őfelségétől egy hosszas pipázás után, határozatlan időre szabadságot nyerve, elbúcsúztam, és mintegy 15 gradussal délre, a portugáliai gyarmatokra utaztam, egészségem helyreállítása végett.” (MAGYAR 1857, 15–16. old.)

Magyar az 1851. április 20-én kelt levelének mellékletében (KRIZSÁN 1993) – az eredeti levél tanulmányozása alapján – a parancsnok helyett comendans-t ír, ami viszont nem flottilla-parancsnokot jelent! Vagyis a szövegből legfeljebb egy adott hajó parancsnokságával való megbízatás olvasható ki (Magyar nem a *flottilla parancsnoka*, hanem a *Flottillánál parancsnok* megfogalmazást választja!), vagyis tehát nem a flottilla-parancsnoki rang és szerepkör (ennek jegyében az én olvasatomban „...*Trudodati Dalaber Almanzor* flottillájánál mint *hajóparancsnok* szolgálatot vettem”). A levél elejének felidézése pedig ezt teljesen világossá teszi (vagyis a *Paideuma* folyóiratban megjelent egyébként értékes és magas színvonalú tanulmány szerzője e tekintetben bizony helytelenül értelmezte Magyar helyzetét, vélhetően azért, mert a Petermann-féle közlésekben ezeknek a leveleknek csak töredéke látott napvilágot, és kollégánk magyarul nem tudhatott):

„1845. Sept 2-án a dél-amerikai respublikák egyikénél (La Confederatio Argentina) mint szolgálánd d. a flottánál mint hadihajóhadnagy nyertem pátenst, [...] így több viszonytagságon keresztül az ottani háborúk miatt midőn az angol és francia kombinált hadiflotta hatalmába esve, egy marciali haditörvényszék által pátensemet meghagyva számkivetésre ítéltetem. Jelenleg itt Dél-Afrikában a Calabári szultán szolgálatjában **egy Schonvert mint hadnagy kommandólok.**” (*Kiemelés tőlem – B. Sz.*) (SEBESTYÉN 2008/A, 84–85. old., ugyanez megtalálható MAGYAR 1857, 12. old.)

Nem zárható azonban le a Kalabari-dilemma anélkül, hogy ne idéznénk Listowel Judit megállapításait, mivel azokból még inkább kisugárzik, milyen nagyságrendű feladat-csoport áll elvégezetlenül / megoldatlanul a tudománytörténelem asztalán (ráadásul nála Magyar „admirálissá” növekszik):

„...Magyar 1848 december 9-én érkezett meg Benguelába.

1727-ben a *Boston News Letter* és a *Gentleman's Magazine* hivatkozott Trudo Adatorra, Dahomey királyára és Popo uralkodójára. Úgy tűnik, Trudodat Dalaber Almanzor-nak attól az afrikai uralkodóról kell származnia, akiről a 18. században jelentések láttak napvilágot a New England-i sajtóban. Nehéz elhallgatni azt a gondolatot, hogy Dahomey királya és Popo uralkodója rabszolgákat adott el az amerikai gyarmatosítóknak, ami megmagyarázhatja a bostoni újságokban található kedvező említéseket. Dalaber Almanzor, akit Magyar László nagyon intelligens és művelt embernek írt le, nagyra értékelte az európai árukat; ennek következtében »fekete aranyat« adhatott a rabszolgahajónak, amelyen Magyar 1844-ben szolgált.

A Magyar és Dalaber Almanzor közötti szétválás szomorúsággal volt vegyes, mivel tisztelték és kedvelték egymást. Dalaber király búcsú ajándéka az »admirálisa« számára – ahogy Magyar nevezte, valóban fejedelmi volt.”

Tegyük még talán hozzá azt a tényt is, hogy egyébként Dahomey (a mai Benin) királya Magyar László utazásai idején Ghezo király volt, aki 1818-tól 1858-ig uralkodott. De sem

ő, sem utóda (fia, aki vélhetően megölte apját, és úgy került a trónra), a nevezetes történelmi szerepet betöltő Glele, nem lehetett a Magyar megnevezte uralkodó.

AZ ÍRÁSOS HAGYATÉK MINÉL TELJESEBB FELTÁRÁSA ÉS KÖZREADÁSA

A Magyar-kutatás jelen állását számba véve úgy látjuk, feltárási munkálatokra még szükség van, hiszen a mintegy teljes (eddig fényre jött, ismert) levelezés összeállítására sem vállalkozott mindmáig senki sem. Sebestyén gyűjteményei (a családnál őrzött kéziratok alapján, lásd: 2008/A, 2008/B) messze nem teljesek, amint a Hunfalvy (1857) és a Thirring-féle (1937) közlések összeadása se adja ki a teljes gyűjteményt. Fontos adalék a Krizsán által közreadott forrásközlő dolgozattól (1993) két másol nem található levél. De számba kell venni a Petermann-nak írott és a PGM-ben megjelent két német nyelvű levelet is (1859, 1862). Egy levélből Hunfalvy idéz az általa szerkesztett és már említett írásgyűjtemény (1857) bevezetőjében (14. old.), de egyelőre ismeretlen a teljes levél sorsa.

További levéltári kutatásokra tehát mindenképpen szükség lesz, hiszen nyilvánvaló, hogy ami Magyar tényleges és vélhetően még teljes egészében fel nem lett szellemi (írásos) hagyatékát illeti, minden további adatfeltárásnak helye lehet.

Hogy volna még mit tennünk a hagyaték máig ismeretlen részeinek feltárása területén, az következő felsorolásunkból világosan látszik (bár minden bizonnyal más, még a kutatók figyelmének fókuszába nem került források is létezhetnek):

– Listowel Judit említése, amelyre Mildner-Spindler is hivatkozik, a kalabári problematika kapcsán meg nem nevezett levelező partnerekre utal (101. old.).

– Maga Magyar többször említést tesz meg nem kapott levelekről.

– Magyar maga többször említést tesz olyan levelek általa való megírásáról, amelyek nincsenek meg.

– Az utolsó írásos megnyilatkozások kapcsán is érdemes felfigyelni arra, hogy míg Aparicio és Vajkai néhány, Sebestyén pedig számos rövid levelet ázott elő, addig egyedül Vajkai vallja be, hogy a létező (portugálai) levéltári anyagnak csak egy részét állt módjában átvizsgálania.

– A portugál eredeti szövegeket is ki kell adni (Sebestyén több esetben csak magyarul adja meg az eredetileg portugál szövegeket, Vajkai egy teljes levelet közöl portugálul).

– Még egy kísérletet kellene tenni abban a tekintetben is, nincs-e Szemere Bertalan vagy Rónay Jácint hagyatékában olyasmi, amire eddig nem találtak rá kutatóink.

– Thirring egy dokumentumról azt állítja, hogy az a Magyar Földrajzi Társaság könyvtárában található. Úgy látom, erre sem gondolt senki.

Részletesen elemeztük korábban Magyar teljes írásos hagyatéka immár kritikai jellegű közreadása, illetve a kanonizálандó változatok megteremtése kérdését. Természetesen meg kellene kezdeni végre a kanonizált változatok megteremtését nemcsak a monográfia, hanem a már rendelkezésre álló más művek, írások, levelek esetében is. Egyébként (tekintettel a feltárt nehézségekre) persze lehetne ezt úgy is megvalósítani, hogy közreadva a betűhív szövegeket, melléjük lennének helyezendők a szerkesztett, modernizált helyesírású, korrigált változatok.

A KUTATÁSOK FOLYTATÁSA ÉS KISZÉLESÍTÉSE

Vagyis tehát a Magyar-hagyaték végleges áttekintése, feldolgozása, kiadása mindennél fontosabb. Persze ezzel együtt és ezt követően a kutatások fellendülésének kell utat engednünk.

(1) Igen nagy fontossággal bírna tudásunk hazai és külföldi megmértetése, illetve – hogy végre a nemzetközi tudománynak folyamatosan forrásává váljon – recepciójának feltárása, természetesen hazai és külföldi vetületben egyaránt. Hazai vonatkozásban ennek a törzsanyaga a különféle dolgozatok, feltárások adatait összesítve már lényegében rendelkezésünkre áll, bár (amint erre legutóbb Sebestyén Éva is figyelmeztetett) a monográfia magyar és német változatának megjelenése utáni években még erőteljes vizsgálódásokra lesz szükség (minapi kísérletem nyomán például mintegy 20 új, eddig ismeretlen francia reagálás dokumentuma bukkant elő például az 1856–1870 közötti időszakból). Magyar – ezt akár a XX. századból már rendelkezésünkre álló tudományos anyagból is világosan láthatjuk – mindmáig forrásul szolgál a terület népeinek, társadalmainak és kultúráinak a kutatói számára nemcsak itthon, de külföldön is. Olyan világnagyságok merítettek, illetve merítenek Magyar műveiből, mint Jan Vansina (1929–2017), az írás nélküli népek szóbeli történelme kutatásának atyja vagy Beatrix Heintze (1939, Frobenius Intézet, Frankfurt), a közép-nyugat-afrikai terület és főleg Angola történelmének kiemelkedő jelentőségű német tudós asszonya. És persze folytathatnánk a sort.

(2) Bőséges további figyelmet volna érdemes szánni arra a komplexumra, amely Magyarországon is lényeges szegmens: a jaga (dzsaga) jelenség, a kilombók léte és a rabszolga-kereskedelem. (Az afrikaiak által elszenvedett rabszolgaság témája az elmúlt évtizedekben az afrikánisztikai kutatások egy fő vonulatává lett, és eközben Magyarországon adatai ugyancsak felértékelődtek.) E jelenségkör történelmi háttere viszont azért fontos, mert a Bihé-i nép eredettörténetéből kiderül, hogy ők is bizonyos értelemben a jagák utódainak tekintik magukat. Ugyanez vonatkozik a kilombo, illetve a jaga-kérdéskomplexum témájára, hiszen magyarországi vonatkozásban ezt egyedül Krizsán vizsgálta, aki viszont nem tájékozódott eléggé széles körben ahhoz, hogy Magyarországot bele lehessen kutatásai, felvetései által vezetni a nemzetközi tudományosság véráramába.

(3) Általában érdemes volna ugyanakkor számba venni Magyarországon életműve tekintetében a máig egyedülálló néprajzi, etnológiai, kulturális antropológiai (társadalom, hitvilág és szokások, folklórműfajok, törzsi történelmi vonatkozások stb.), valamint földrajzi és geológiai természetű adalékokat. Ennek kiindulópontja lehet a Sebestyén-féle monográfia-kiadás (2012) terjedelmes és igen értékes adatokkal, megfigyelésekkel teljes bevezetője. Sebestyén dolgozatát áttekintve is úgy tűnik azonban, a munka garmadája még hátra van.

(4) A Kalabári-dilemmával éppen eleget foglalkoztunk az előzőekben, most csak annyit jegyeznék meg: megoldása immár nem más, mint folyamatos keresgélés és véletlen (ráta-lálási) szerencse kérdése.

(5) Különösen nagy értéket képviselne, ha akadna olyan kutató, aki felvállalná azt, hogy Magyarországon, írásait összevesse a korabeli, de más szomszédos területeken utazó felfedezők könyveivel. Annál is inkább, mert ezzel akár a világ kutatási törekvéseinek élvonalába kerülhetnének, hiszen ez a fajta munkálkodás még a külföldi országokban is gye-rekciópőben jár. Véletlenszerű felvetéseken kívül, tudásunk szerint, ilyen elemzésre még nem került sor. Érdemes itt felidézni a nemzetközi hírű brit professzor, David Birmingham

igen lényegesnek minősíthető megjegyzéseit a nyolckötetes Cambrige Afrika-történet 5. kötetből:

„Közép-Afrika történetének kutatása messze elmaradt a Kelet-Afrikára vonatkozó munkálatoktól, sőt még a Nyugat-Afrikára vonatkozóktól is. Noha kilenc egyetemi típusú felsőoktatási intézmény jött létre ebben a térségben a hatvanas években, nem sok történeti kutatások előmozdítására 1970-ig. Mindeddig a történeti vizsgálatot olyan helyi kutatóintézetek szorgalmazták, amelyek leginkább az antropológiára szakosodtak, vagy külföldi egyetemek, amelyek tudósai gyakran csak azoknak a bizonyítékoknak a típusára korlátozták magukat, amelyekhez hozzájutottak. Mind a két kutatási tradícióhoz kötődő tudósok elhanyagolták a tizenkilencedik századot, és három népszerű témára, a tizenhatodik századi Kongóra, a korai koloniális kizsákmányolásra és a huszadik század közepi politikai felfordulásokra összpontosítottak. Mindazonáltal a 19. századi elsődleges adatok hatalmas öröksége vár feldolgozásra. A leginkább hozzáférhető és gyakran nagyon érdelemes olyan emberek által megteremtett utazási irodalom mint Burton, Du Chaillu (Gabon), Peschel-Loesche (Loango), Bastian (Kongo), Monteiro (Angola), Magyar (Ovimbundu), Pogge (Lunda), Livingstone, Silva Porto, Bateman (Kasai), Cameron, Schweinfurth, Wissman, Gamitto (Kazembe), akiknek jónéhány naplója, az utolsó kivételével, megfelelő formában újra megjelent vagy jegyzetekkel lett ellátva.” (David Birmingham fejezetének szakirodalmi tájékoztatójából, *The Cambridge History of Africa*, 5. kötet, 1976, 512–513. old.)

(6) Magyar könyve és útinaplói, amint erről már adtunk korábban jelzést, telve vannak földrajzi leírásokkal (települések, vízrajz, hegyek, sík területek a rajtuk lévő növényzettel együtt – a nyíltszemű utazó sokszor igen találó jellemzéseivel), nem beszélve arról, hogy itt-ott geológiai jellegű megjegyzéseket is tesz. Ezek értékelése immár az ifjabb kutató generációra vár.

(7) A térképészet területén ugyancsak nagyjelentőségű Nemerkenyi Zsombor tevékenysége, aki doktori disszertációjában nemcsak a Magyar-térkép(ek)et elemzi, de megkezdi a régi angolai helynevek maiakkal való beazonosítását. Legfrissebb hír: Magyar másik eredeti térképe is (több menetben) előkerült, a világhírű gothai térképgyűjteményben található, ahol számos korabeli térképpel együtt kapott elhelyezést. Nemerkenyi arra készül, hogy a térképek születése óta folyó vitát, miszerint Magyar munkája mérethibás és nem-létező helyneveket tartalmaz, a korabeli mappákkal való összevetés útján vágja el. Mellesleg a kifogásokat már Hunfalvy (lásd: *MAGYAR 1859*, bevezető), Thirring (1988) és Jankó (1888) is igyekszik visszautasítani (azokat persze, amelyek nem állják meg helyüket, hiszen nyilvánvaló, hogy a korabeli utazók, többnyire eszközök híján, sok esetben becslések alapján vetették papírra a földabroszt, ez pedig óhatatlanul jelentős hibák forrásává vált). Tegyük hozzá, az angol földrajztudomány Livingstone esetében is vaskos tévedéseket mutatott ki a nagy Afrika-utazó térképeit illetően.

(8) A nyelvészet, nyelvi gyűjtés területén hatalmas lépést jelentett Fodor István könyve. Bár feladatokat még e tekintetben is érzékelünk.

(9) Magyar könyveiben lépten-nyomon növényekkel és állatokkal is találkozhatunk. Annak idején Löw Immanuel egykori szegedi főrabbi két csodálatos művet alkotott: a Bibliában szereplő növényeket, illetve állatokat vette számba. Aligha kétséges, hogy ezt a munkát Magyar írásos hagyatéka esetében is célszerű volna elvégezni, különösen, hogy

ÉVFORDULÓ

BIERNACZKY SZILÁRD: MAGYAR LÁSZLÓ SZELLEMI HAGYATÉKÁRÓL

tájéírásai telve vannak az élővilág (főleg inkább a növények) különféle típusainak, jelenségeinek a felidézésével.

RÖVID UTÓHANG

Hm... És persze még mindig nem lehetünk teljesen meggyőződve arról, hogy az a bizonyos két ládányi irat, amely Magyar halála után állítólag megsemmisült, nem került-e el véletlenül, mondjuk, egy raktárba (vagy Magyar féltően a ház alá elásta a halála előtti hónapokban??), mielőtt még João Esteres d'Aranjo tengerparti háza leégett volna Afrika-utazónk szomorú vége előtt, és az oly hihetetlenül értékesnek tekintett iromány-anyag máig lappang valahol Angolában...

SZERZŐI ÖNKORREKCIÓ

A Krizsán által megtévesztő címadással, önálló rövid tanulmánynak minősített Magyar-írás (*A Camm-Dzsaba és a S. Nicolau folyók közének természeti viszonyairól...*), amelyet én megtalálандónak ítélttem, és amely Nemerkenyi jegyzékeiben többször is ebben a formában kerül említésre, lényegében egy levél, amelynek portugál eredetije Vajkai tanulmányában (VAJKAI, 2004, 33–34. old.), magyar fordítása Krizsán tanulmányában (KRIZSÁN, 1985, 583–585. old.) található meg. Ebben Magyar egyébként a gyömbértermesztés lehetőségeit igyekszik feltárni Benguela és környéke területéről a kormányzói titkárság felkérésére.

BIBLIOGRÁFIA

RÖVIDÍTÉS:

– AHU MATT = Magyar Afrika Társaság / Magyar Afrika Tudástár elektronikus könyvtár, lásd: <http://afrikatudastar.hu>, vagy: www.afrika.hu

APARICIO, Maria Alexandra

1997 Um húngaro entre bienos em meados do século XIX: interpretação e análise das suas relações, in: Pedro Alçada Baptista ed.: *Encontro de povos e culturas em Angola*, Luanda, 3 a6 Abril de 1995, Lisboa – Luanda, Comissão Nacional par sas Comemorações dos Descobrimentos Portugueses, 393–403. old.

2001 Ismeretlen dokumentumok Magyar Lászlóról. Ford. és gondozta VAJKAI Zsófia. *Ethnographia*, 2001, 112. évf., 1–2. szám, 223–243. old.

BALÁZS Dénes

1993 *Magyar utazók Lexikona*. Budapest, Panoráma, 464 old.

BATTELL, Andrew

1901 *Strange Adventures*, ed. by. A. G. Ravenstein, London, Published for the Hakluyt Society, 266 old.

BIERNACZKY Szilárd

2011 Még egyszer Magyar Lászlóról. *Magyar Tudomány*, 172. évf., 6. szám, 710–716. old.

2014 Magyar László eredeti szöveggel. *Magyar Tudomány*, 175. évf., 6. szám, 673–678. old.

2018 Kétszáz éve született Magyar László. *Néprajzi Hírek*, 1–17. old. (sajtó alatt)

BIRMINGHAM, David

- 1976 The Forest and the Savanna of Central Africa. In: J. D. Fage – Roland Oliver ed.: *The Cambridge History of Africa*, 5. kötet, c. 1790 – c. 1870, Cambridge, Cambridge University Press, 222–269. (tanulmány), 512–514. old. (bibliographical essay).
- 1981 *Central Africa to 1870. Zambezia, Zaire and the South Atlantic*. Chapters from the Cambridge History of Africa, Cambridge, Cambridge University Press, 177 old. (László Magyar: 113., 115., 156., 162., 171. old.)
- 2015 *A short history of Modern Angola*. Oxford, Oxford University Press, 159 old. (Magyarról: 27, 42–44, 51, 140. old.)
- BURTON, Richard Francis
- 1876 *Two Trips to Gorilla Land and the Cataracs of the Congo*, Vols 1–2, London, Sampson Low, Marston, Low, and Searle, 261 + 355 old. (Magyarról: számos helyen)
- DINOMÉ abbé
- 1860 Publication du premier volume de Ladislaus Magyar. *Nouvelles Annales des Voyages* (Paris), Tome I, 349–354. (ism.)
- ECSEDY Csaba
- 1969 Magyar László, 1818–1864. *Ethnographia* (Budapest), 80. 4, 557–564. old.
- 1984 An African Hungarian: László Magyar (1818–1864). *Africana / Budapest*, 1, 9–23. old.
- FODOR István
- 1977 The Use of L. Magyar’s records (1859) for the History of Umbundu., *Studies in African Linguistics*, Vol. 8, supplement 7, December, 63–71. old.
- 1983 *Introduction to the History of Umbundu. László Magyar’s Records (1859) and the Later Sources*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 327 old.
- GYÖRGY Aladár
- +1904³ *Afrika földrajzi és népismei leírása*. Budapest, 552 old. (Magyar L.: 41, 239, 382–383, 390–408, 410 old.)
- HALÁSZ Gyula
- 1936 Magyar László (1820–1864) In: *Öt világrész magyar vándorai: magyar felfedezők Benyovszkytól napjainkig*. Budapest, Grill Károly, 191 old. (Magyarról: 49–60. old.) (Második kiadás: 1937, 243 old. – Magyarról: 77–89. old.)
- HAVAS Antal
- 1895 *Afrikai képek. Különös tekintettel Magyar Lászlóra*. Szabadka, Krausz és Fischer Könyvnyomdájából, 84 old.
- HEINTZE, Beatrix
- 2007 The Extraordinary Journey of the Jaga through the Centuries: Critical Approaches to Precolonial Angolan Historical Sources. *History in Africa*, Volume 34, 67–101. old.
- HORVÁTH Sándor
- 2015 Más föld – más nép. Magyar László a bantuk társadalmáról. *Vasi Szemle*, 69. évf., 1. szám, 19–29. old.
- HUNFALVY János
- 1857 Előbeszéd. In: Magyar László: *Délafrikai levelei és naplókivonatai*. Pest, Emich Gusztáv, 3–10. old.
- 1859 Előszó. In: *Délafrikai utazásai 1849–57. években*. Szerk.: Hunfalvy János. Pest, Emich Gusztáv nyomtatása, III–XVI. old.
- 1866 A legújabb utazások és felfedezések. Afrika II. *Budapesti Szemle*, 6. kötet, 3–52. old.
- 1874 Magyar László Akadémiai emlékbeszéd. *Budapesti Szemle*, 4. kötet, 325–339. old.
- JANKÓ János
- 1887 A Faro Szongo vízesés a Kongón (Néhány szó Magyar László érdekében). *Budapesti Szemle*, 51, 298–302. old.
- 1887 A Kongó név eredete. *Földrajzi Közlemények*, 505–509. old.
- 1888 Afrika és a magyarok. *Budapesti Szemle*, 16. évf., 53. köt., 135. szám, 423–438. old.
- KÉZ Andor

- +1937 Magyar László. In: *Felfedezők lexikona*. Budapest, Franklin Társulat, 87–89. old.
- +1938 Magyar László küszködése. In: *Észak- és Dél-Afrika (A Föld felfedezői és meghódítói, 2. köt.)*, Budapest, Révai Irodalmi Intézet, 302–313. old.
- KRIZSÁN László
- m.s. (1982) *Társadalmi struktúra, tulajdonformák és életmód a Kimbundu (Ovimbundu) nép társadalmában a XIX. század közepén – Magyar László kutatásai alapján*. Akadémiai doktori disszertáció, Budapest, TMB, 419 old.
- 1983 *Magyar László*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 227 old. (A múlt magyar tudósai, 11)
- 1985 *Magyar László afrikai utazásai*, az előszót és a jegyzeteket írta, szerkesztette és a térképeket készítette: Krizsán László, Budapest, Panoráma.
- 1985 A koncentrált rabszolga-kereskedelem gazdasági és társadalmi hatása a nyugat-afrikai partvidék népeinek életére a 19. század közepén. In: Dobosi István és Láng László szerk.: *A változó harmadik világ*. Budapest, MTA Világgazdasági Kutató Intézet, 457–479. old. (Tanulmányok a fejlődő országokról, 117)
- 1985 Ismeretlen okmányok Magyar László angolai kutatásainak történetéhez. *Vasi Szemle*, 580–587. old.
- 1986 Magyar László itthon és a nagyvilágban. *Vasi Szemle*, 40. évf., 1, 84–95. old.
- 1988 Magyar László Afrika-kutató (1818–1864). Elhagyatva: tündöklő életmű sötét háttérrel. *Vasi Szemle*, 42, 2, 233–246. old.
- 1989 A kilombók világa. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 6. szám, 21–24. old.
- 1991 Magyar László együttműködése a portugál hatóságokkal Afrika tudományos megismerésében. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 10. szám., 23–28. old.
- 1993 Első együttműködés a történelemben fehér és fekete bőrűek között Afrika tudományos megismerésében. (Elhangzott a Magyar Földrajzi Múzeum által Magyar László születésének 175. évében rendezett tudományos ülésen, 1993. június 3-án.), *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 12. szám, 15–22. old.
- 1993 Magyar László ismeretlen levelei. *Földrajzi Közlemények*, 12. sz., 139–145. old.
- 1993 Kilombó-közösségek az afrikai társadalmak öngazgatású mikro-bázisai a XIX. században. *Vasi Szemle*, 2, 205–219. old.
- 1994 *A fekete földrész vándora*. Szemelvények Magyar László afrikai útleírásaiból. Válogatta és a kisérsőszöveget írta: Krizsán László. Budapest, Terra Print, 197 old.
- 2001 Magyar László-okmányok forráskritikai vizsgálata. *Vasi Szemle*, 6. sz., 720–729. old.
- 2003 Magyar László kongói útinaplójának betűhű szövege. *Vasi Szemle*, 1. szám, 3–20. old.
- 2004 Magyar László hitelesen, I. és II. rész. *Vasi Szemle*, 1. szám, 77–86., 2. szám, 180–191. old.
- m.s. [1982] *Kalocsa a magyar Afrika-kutatás történetében. Okmányok és tanulmányok*, 335 gépelt old. (Magyar Afrika Tudástár archívuma, Érd)
- KUBASSEK, János
- 2008 Magyar László. In: Uő.: *Útkeresők. Magyar utazók és földrajzi felfedezők*. Budapest, Kossuth Kiadó, 132–140. old.
- KUN, Nicolas de
- 1960 *Le vie e le voyage de Ladislaus Magyar dans l’interieur du Congo en 1850–1852*, *Bull. Acad. Royal Sci. Outre-Mer*, VI, 4, 605–635. old.
- LINHARES, Luiz Fernando Do Rosário
- 2004 Kilombos of Brazil: Identity and Land Entitlement, *Journal of Black Studies*, Vol. 34, No. 6, Jul., 817–837. old. (különszám: African Descendants in Brazil)
- LISTOWEL Judit
- 1974 *The Other Livingstone*. For the first time the story can be told of four men who played a crucial part in David Livingstone’s discoveries..., London, Julien Friedmann, 292 old.
- MACQUEEN, J.

- 1856 Notes on the Geography of Central Africa, *Journal of Royal Geographical Society*, Vol. 26, 109–130. old..
- MAGYAR László
- 1857 *Délafrikai levelei és naplókivonatai*. Kiadta: Hunfalvy János a magyar akadémia költségén. Pest, Emich Gusztáv könyvnyomdája, 92 old. + 1 térkép.
- 1859 *Délafrikai utazásai 1849–57. években*. Szerk.: Hunfalvy János. Pest, Emich Gusztáv nyomtatása, 464 old. + 1 térkép + 8. tábla.
- 1859 *Reisen in Süd-Afrika in den Jahren 1849 bis 1857*, (szerk.) Johann Hunfalvy. Pest – Leipzig, Lauffer & Stolp, 450 old. +1 térkép + 8 tábla (Új kiadása: 1973, Mendeln, Kraus Reprint, XII + 450 old. + 1 térkép + 8 tábla)
- 2008 *Útinaplója és levelei Afrika belsejéből*. Közreadja: SEBESTYÉN Éva. Budapest, Balassi Kiadó – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 151 old.
- 2012 *Magyar László utazása Dél-Afrika belsejében az 1849–1857 években*. Közreadja: SEBESTYÉN Éva. Budapest, Balassi Kiadó – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 332 old. ill., + 1 térkép.
- m. s. (a Monográfia angol fordítása) (véltetően 1879 és 1886 között keletkezett) Burton, Richard Francis, Sir, 1821–1890 (trans.). Ladislaus Magyar: His Residence in South Africa: from the German of Prof. Johann Hunfalvy by Richard F. Burton: with remarks, critical notes and comparisons with later works by Clements R. Markham, San Marino, CA, Huntington Könyvtár (különbéle oldalak, 3 boxban, 13 egységre bontva).
- McCULLOH, Merran
- 1952 *The Ovimbundu of Angola*. London, International African Institute, 50 old. (Ethnographic Survey of Africa, West-Central Africa, Part II)
- MILLER, Joseph C.
- 1972 The imbangala and the chronology of early Central African history, *The Journal of African History*, Vol XIII, No 4, 549–574. old.
- 1975 Nzinga of Matamba in a New Perspective. *The Journal of African History*, Vol. 16, No. 2, 201–216. old.
- 1976 *Kings and Kinsmen. Early Mbundu States in Angola*. Oxford, Clarendon Press, 312 old.
- 1977 The Imbangala. In: Suzanne MIERS – Igor KOPYTOFF ed.: *Slavery in Africa. Historical and Anthropological Perspectives*. Madison, University of Wisconsin Press, 205–234. old. (Magyar László: kilombók kérdésköre: 212. old.)
- NEMERKÉNYI Zsombor
- 2001 Magyar László utazásai Afrika ismeretlen királyságaiban. *A Földgömb*, XIX. évf., 6. szám, 20–31. old.
- 2002 Magyar térképész az Afrika-kutatásban, *Studia Cartologica*, 99–106. old.
- 2002 Magyar László munkásságának értékelése térképészeti, földrajzi és kulturális antropológiai elemzés alapján, OTKA pályázati jelentés, internet
- 2002 Magyar László szerepe a XIX. századi Afrika-kutatásban. GEO, 2002 Magyar Földtudományi Szakemberek Világtalálkozója. Sopron, 2002. augusztus. 13. old
- 2007 Van-e új a – dél-afrikai – nap alatt! Magyar László új térképe. *Földgömb*, 9, 7, 52–55. old.
- 2007 Magyar László megkerült régi-új kéziratoss térképe. *Geodézia és Kartográfia*, 8–9. szám, 52–55. old.
- 2008 *Magyar László térképészeti munkájának összehasonlító elemzése*. PhD értekezés, Budapest, ELTE TTK Földtudományi Intézet, 149 old.
- 2013 (Bartos-Elekes Zsomborral) Magyar László térképei Kolozsvártól Gotháig. *Geodézia és Kartográfia*, 65. évf., 5–6. szám, 13–18. old.
- NÉMETH Imre

- 1953 *Óserdők mélyén.* Magyar László regényes életrajza. Budapest, Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, 295 old. (2. kiadás: 1955., 305 old.)
- RÓNAY H. (Jácint) Dr. et al.
1854 Extracts from the Letters of an Hungarian Traveller (Ladislaw M.) in Central Africa. *The Journal of the Royal Geographical Society* (London), Vol. XXIV., 271–275. old.
- SÁMI Lajos
+1874 Híres magyar utazók. IV., Magyar László. *Athenaeum*, No. 17, 1039–1049. old.
+1876 *Dél-afrikai utazások és fölfedezések. Különös tekintettel Magyar László, Dr. Livingstone, (Dávid), Du Chaillu, (Paul Belloni), Stanley, (Henry Morton), Grant, (James Augustus), Speke, (John Hanning) és Cameron, (Vemey Lovelt) utazásaira,* Budapest, ?. (2. kiadás: 1885) 154–243. old.
- SEBESTYÉN Éva
2007 Mi volt Magyar László halálának oka? (Válasz a benguelai hagyatéki irat leveleiben.) *Africana Hungarica*, 2. évf., 1–2. sz., 157–184. old.
2008/A *Kaland és kutatás Afrikában. Magyar László életrajza.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 288 old.
2008/B Magyar László és a 48-as magyar emigráció (Egy 19. századi meghiúsult angol–magyar kulturális vállalkozás története). *Ezredvég*, 18. évf., 6–7. szám, június–július, 85–95. old. (lásd még: AHU MATT)
2012 Magyar László műve és életútja. In: *Magyar László utazása Dél-Afrika belsejében az 1849–1957-es években.* Közreadja: SEBESTYÉN Éva. Budapest, Balassi Kiadó – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 7–58. old.
2015 A sociedade ovimbundu nos relatórios de viagens do húngaro László Magyar: sul de Angola, meados do século XIX, *História: Debates e Tendências* – v. 15, n. 1, jan./jun., 83–100. old.
- SEBESTYÉN Éva. Lásd: MAGYAR László 2008
SEBESTYÉN Éva. Lásd: MAGYAR László 2012
- THIRRING Gusztáv
1888 Újabb adatok Magyar László életrajzához. *Földrajzi Közlemények*, 333–344. old.
1937 *Magyar László élete és tudományos munkássága.* Kritikai adalék a magyar földrajzi kutatások történetéhez, Magyar László kiadatlan írásaival. Budapest, Székely Nyomda, VII + 166 old. + 2 térk.
1937 Magyar László a köztudatban. – Valóság és fantázia. *A Földgömb*, 7. szám, 250–252. old.
1937 Magyar László – Szombathely szülöttje. *Vasi szemle*, 108. szám, 358–365. old.
- TOLDY Ferenc
1858 Magyar László a délafrikai magyar utazó. *Új Magyar Múzeum*, I, 457–460. old.
- TORDAY Emil
é.n. (1923) *Bolyongások Afrikában.* Három utazás az egyenlítő vidékén. Budapest, Világirodalom, 160 old. + 13 t. + 2 t. (A hat világrész. Utazások és fölfedezések, 4)
1924 *Afrikai emlékek. Egy Afrika-kutató naplójából.* Budapest, Világirodalom, 320 old. (A hat világrész. Útikalandok és felfedezések, 13)
1928 Dualism in Western Bantu Religion and Social Organisation. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 58, 1, 225–245. old.
1928 The Influence of the Kingdom of Congo on Central Africa. *Africa*, 1, 2, 157–169. old.
1931 Central Africa, in: M. P. R. SMITH ed.: *International Conference on African Children*, London, 3–36. old.
- TORDAY Emil – JOYCE, Thomas Athol
1905 Notes on the Ethnography of the Ba-Mbala. *Journal of the Royal Anthropological Institute* (London), 35, 398–426. old.
1907 On the Ethnology of the South-Western Congo Free State, *Journal of the Royal Anthropological Institute* (London), 37, 133–155. old. + 4 tábla.
- VAJKAI Zsófia

- 1989 As anotações de László Magyar explorador da Africa, sobre a agricultura dos povos angolanos. In: *Estudos em Homenagem e Ernesto Vega de Oliveira*, Lisboa, Centro de Estudos de Etnologia, 825–850. old.
- 1997 Um Húngaro em Angola. Viagens de Ladislau Magyar (1818–1864) através dos Documentos do AHU. In: *Encontro de povos e culturas em Angola. Luanda, 3 a 6 de Abril de 1995. Actas do Seminario*, Luanda, Comissão Nacional para as Comemorações des Descomprimentos Portugueses, 361–375 old.
- 2004 Magyar László Angolája – portugál szemmel. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 13. szám, 25–35. old. (lásd még: *AHU MATT*, 2016, 1–27. old., No. 000.001.678, <http://afrikatudastar.hu>)
- VAJDA László
- 1951 Magyar László (1818–1864). In: *Nagy Magyar utazók (19. század)*. Budapest, Művelt Nép, 75–100. old.
- VANSINA, Jan
- 1962 Long-distance Trade Routes in Central Africa. *Journal of African History*, 3, 375–390. old..
- 1963 The Foundation of the Kingdom of Kasanje -JAH 4:355–374.
- 1966 More on the Invasions of Kongo and Angola by the Jaga and the Lunda, *JAH*, 7, 421–429. old.
- 1996 Quilombos on São Thomé, or in Search of Original Sources, *History in Africa*, 23, 453–459. old.
- 1998 It Never happened: Kinguri’s Exodus and its Consequences, *History in Africa*, 25, 387–403. old.
- 2003 Communications International symposium *Angola On The Move: Transport Routes, Communications, And History*. Berlin, 24–26 September 2003, between Angola and East Central Africa before c. 1700, 1–15 old. (Internet) (forrásként: Magyar László könyve is) (lásd még: AHU MATT9)
- 2004 *How Societies are Born: Governance in West Central Africa before 1600*, Charlottesville and London, University of Virginia Press, 325 old.
- 2004 The Many Uses of Forgeries: The Case Douville’s *Voyage au Congo*. *History in Africa*, 31, 369–387. old.
- 2007 On Ravenstein’s Edition of Battell’s Adventures in Angola and Loango. *History in Africa*, 34, 321–347. old.
- VÉBER Károly
- 1985 Utószó. In: *Magyar László afrikai utazásai*. Vál., szerk., bev., jegyz.: Krizsán László, ill. Bánó Attila, Budapest, Panoráma, 411–437. old. (Régi magyar utazók)
- 2013 Újabb adatok Magyar László afrikai éveire, *AHU MATT*, 1–9. old., No. 000.000.286, <http://afrikatudastar.hu>